

De geleerde juffer

Het literaire leven van Anna Elisabeth Buma (1750-1825)

Naam:	Tinka de Haan
Studentnummer:	1840010
Begeleider:	Judith Pollmann
Aantal woorden:	14.997

Inhoud

Inleiding	3
1. De verlichte gelovige vrouw	6
Het heilig avondmaal en ‘de heerlijke reede’	6
De ‘kwaalijk begreepene predestinatie’	10
‘Waarom de verschillen in den Godsdienst voortduren’	12
De verlichte gelovige vrouw	17
2. De (ongetrouwde) vrouw	18
‘Waardste Dogters’	19
‘Standvastige en Edelmoedige Gelieven’	20
‘Zwaarigheden in ’t huiwelijk’	22
De (ongetrouwde) vrouw	24
3. De politiek georiënteerde vrouw	25
‘Chronykie’	26
1766 tot 1780: revoluties en het stadhouderschap	27
1780 tot 1796: oproerige bendes	28
‘Het akelig tafereel der heerschende verdeeldheden en voelingen’	31
De politiek georiënteerde vrouw	34
Conclusie	35
Literatuur	37

Inleiding

In de Nederlandse Republiek nam de literaire activiteit vanaf de achttiende eeuw enorm toe. Vooral de deelname van vrouwen hieraan is opvallend. Toen aan het begin van de Renaissance de mogelijkheid voor vrouwen om mee te draaien in het literaire leven toenam, werd dit door zowel de mannelijke schrijvers als door de vrouwen zelf als iets bijzonders ervaren. Ook toen het aantal vrouwelijke auteurs in de loop van de achttiende eeuw aanzienlijk toenam, werd men het nooit gewoon. Het schrijven van een vrouw was geen probleem zolang zij haar belangrijkste taken, het huishouden en de zorg voor de kinderen, maar niet verwaarloosde en zich enkel roerde in de genres die voor vrouwen geschikt werden bevonden. Dit verklaart waarom veel schrijvende vrouwen het meeste van hun werk produceerden in hun jonge, ongetrouwde jaren.¹

Aan deze schrijvende vrouwen is door historici en literatuurdeskundige betrekkelijk weinig aandacht besteed. Hoewel over enkele vrouwen flink wat bekend is, denk aan een Betje Wolff of Aagje Deken, zijn er tal van schrijvende vrouwen in de vergetelheid geraakt. De laatste decennia wordt hier langzaam maar zeker verandering in aangebracht. Een belangrijk en veelomvattend werk dat hieraan zeker heeft bijgedragen is *Met en zonder lauwerkrans*, onder redactie van Riet Schenkenveld-van der Dussen.² In dit werk wordt het oeuvre van ruim 150 schrijvende vrouwen uit Nederland en Vlaanderen beschreven, met een korte biografie over de schrijfsters waar mogelijk. Over veel van de vrouwen is echter maar weinig van hun persoonlijke leven bekend, buiten de informatie die uit hun werk te halen is. Dit verklaart misschien het kleine podium waar zij het tot op heden mee hebben moeten doen. Naast dit grote werk zijn er twee artikelen van Lia van Gemert over vrouwelijke dichtkunst.³ Ook in *Worm en Donder* komen schrijvende vrouwen, zij het zijdelings, aan bod bij bepaalde 'vrouwelijke genres' als de briefroman.⁴ Tot slot wordt in *Conventionele correspondentie* van Willemijn Ruberg veel aandacht besteed aan vrouwen als brieven-schrijfsters.⁵

Opvallend aan al dit werk is dat het onderzoek gericht is op gedrukte literatuur. Naar manuscripten, teksten in handschrift, uit de achttiende-eeuwse Republiek is vrijwel geen onderzoek gedaan. Dit terwijl ontzettend veel werk in de vroegmoderne tijd nooit in druk werd uitgegeven en het belang van handschriften in het vrouwencircuit zeker niet moet worden onderschat. Tot zeker 1800 werd schrijven voor vrouwen niet gezien als een volwaardig beroep waarmee zij geld konden verdienen. Wanneer er in kleine, vaak familiale of vriendschappelijke, kring vraag was naar gedichten of liederen vormden manuscripten de

---

¹ Riet Schenkenveld-van der Dussen ed., *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd. 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (Amsterdam 1997) 4-5.

² Riet Schenkenveld-van der Dussen ed., *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd. 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (Amsterdam 1997).

³ Lia van Gemert, ' "Onwederstanelyken drang": het vrouwelijk schrijverschap in achttiende-eeuws Nederland', *De Achttiende Eeuw* 27 (1995) 256-279 ; Idem, ' 'Maak vaerzen, lees en schrijf': dichtende vrouwen uit de 17e en 18e eeuw', *Vooys* 12:2 (1994) 66-74.

⁴ Gert-Jan Johannes en Inger Leemans, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek* (Amsterdam 2017).

⁵ Willemijn Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850* (Nijmegen 2005).

perfecte oplossing.⁶ Geschreven op dikker papier of in een opschrijfboekje konden deze onderling prima worden verspreid en bewaard. Schrijven werd ook gedaan ter bevordering van de studie of om eigen gedachten te ordenen. Om die reden vormen handgeschreven teksten een prachtige bron.

In dit onderzoek staat zo een vergeten schrijvende vrouw centraal. In het Historisch Centrum Leeuwarden zijn ongeveer 300 bladzijden aan gedichten, essays en aantekeningen te vinden van de hand van Anna Elisabeth Buma. Als lid van de Friese adel werd haar werk in het familiearchief bewaard. Door trouwen en overerving is dit in het archief Beucker Andreae terecht gekomen, een belangrijk archief voor stukken van adellijke families en andere hooggeplaatsten uit Friesland. Uit de enorme zee van overgebleven teksten van Anna Elisabeth is er in dit onderzoek voor gekozen enkel de teksten te gebruiken waaruit haar mening het duidelijkst blijkt.

Johan Henricus Beucker Andreae, een verre neef van Anna Elisabeth, schreef aan de hand van haar bewaarde werk in 1862 een lovende biografie in de *Friesche Volksalmanak*.⁷ De combinatie van oorspronkelijke bronnen en een biografisch werk is uitzonderlijk voor een achttiende-eeuwse vrouw uit de Nederlandse Republiek. In 1910 wordt zij tevens nog genoemd in een werk van L. Knappert:

Toch, trots deze onmiskenbare waarheid, ontbreken ook in onze periode de verstandige, ja geleerde vrouwen allerminst, bij wie dus natuurlijke gaven en talenten het van een slecht systeem gewonnen hadden. (..) Ik denk aan Anna Elisabeth Buma, dochter van een predikant te Ijsbrechtum, bijgenaamd „de geleerde juffer” en vooral in het Grieksch zeer ervaren.⁸

Anna Elisabeth Buma wordt op 16 december 1750 geboren in Ijsbrechtum, als dochter van Hans Buma en Binke Tuinhout. Hans Buma studeerde achtereenvolgens in Franeker en Leiden godgeleerdheid. Binke Tuinhout kwam uit een ‘deftig geslacht’ en was de dochter van een predikant. Samen kregen zij zeven kinderen, die allen hun hele leven ongehuwd zijn gebleven. Volgens Beucker Andreae was Hans Buma zijn tijd ver vooruit ‘over de opvoeding in ‘t bijzonder’.⁹ Veel van de kinderen Buma overleden op jonge leeftijd. Zoon Wybe, een veelbelovende jongeman, liet in 1768 op vijftienjarige leeftijd het leven. Twee jaar later zorgde de pokkenepidemie voor nog twee sterfgevallen in huize Buma. De jongste dochter Agatha stierf op elfjarige leeftijd, de oudste dochter Sijske was drieëntwintig. Ook zoon Hayo was geen lang leven beschoren. Als advocaat aan de hove van Friesland te Leeuwarden lag hem een veelbelovende toekomst in het verschiet, maar in 1780 overleed hij op achtentwintigjarige leeftijd. Al deze verliezen gingen Anna Elisabeth niet in de koude kleren zitten.

In veel van haar teksten beschrijft ze het verdriet van het verlies van haar geliefden en vraagt ze God om advies. Het geloof vormde voor Anna Elisabeth een rots in de branding.

---

⁶ Schenkenveld-van der Dussen, *Met en zonder lauwerkrans*, 1.

⁷ J.H. Beucker Andreae, ‘Anna Elisabeth Buma’, *De Nieuwe Friesche Volksalmanak* (1862) 33-58.

⁸ L. Knappert, *Het zedelijk leven onzer vaderen in de achttiende eeuw* (Haarlem 1910) 99.

⁹ Beucker Andreae, ‘Anna Elisabeth Buma’, 34-35.

Beucker Andreae beschrijft haar als een 'voortreffelijke christin, vol van innig geloof, die door hare wetenschappelijke vorming haren tijd verre vooruit was'.¹⁰ Deze 'wetenschappelijke vorming' was zeker in grote mate aanwezig. Wanneer haar broers door hun vader werden onderwezen in 'wetenschap en letteren' zat zij erbij. Daarnaast hielp ze haar broers door ze te overhoren in Latijn en Grieks, terwijl ze hier tegelijkertijd zelf iets van probeerde te leren. Uiteindelijk zou zij zich vooral in het Grieks specialiseren en de Bijbelse evangeliën en apostolische brieven in deze taal bestuderen.¹¹ Het belang van zowel het geloof als van kennis en onderzoek komt in al haar werk duidelijk naar voren.

In een aantal teksten wordt ze als 'vertaalster' vermeld.¹² Ze kon lezen en schrijven in acht talen en de meeste hiervan ook spreken. Toch is er van haar hand geen enkel werk in druk bekend. Hoewel eerder al bepleit is dat ook manuscripten werden verspreid en doorgegeven, is dit gezien de hoeveelheid tekst die ze geproduceerd heeft toch opvallend. Voor een enorm publiek zal zij dus niet geschreven hebben, hoewel haar onderwerpen en schrijfstijl hiervoor toereikend genoeg moeten zijn geweest. In een aantal van haar essays, vaak opgesteld als brief, zijn opvallende uitspraken terug te lezen. Daarnaast heeft ze veel geschreven over haar visie op politiek en over de politieke omwentelingen van de achttiende eeuw. Over haar schrijfstijl schrijft Beucker Andreae: 'Alles wat zij opstelde was met een zeer nette en duidelijke letter geschreven en heeft weinige verbeteringen ondergaan. Een bewijs, dat zij, eer ze schreef, goed had nagedacht, wat zij wilde mededeelen.'¹³

Als ze niet voor een groot publiek schreef, waarvoor dan wel? Schreef zij puur voor zichzelf, ter verbetering van studie of om haar gedachten te ordenen, of wilde ze er toch meer mee bereiken? In dit onderzoek wordt gepoogd te achterhalen op wat voor manier het schrijven een rol speelde in het leven van Anna Elisabeth Buma, een vrouw van adel in achttiende-eeuws Friesland. Dit wordt bekeken vanuit de verschillende 'maatschappelijke rollen' waarin Anna Elisabeth zichzelf proclameerde en die ruwweg uit haar teksten op te maken zijn: die van verlichte gelovige vrouw, die van ongehuwde vrouw en die van politiek georiënteerde vrouw. In het eerste hoofdstuk worden haar religieuze teksten behandeld, waarbij gekeken wordt naar de balans tussen rede en religie. Het tweede hoofdstuk draait om haar ongehuwde leven. Wat was, als verlichte én gelovige vrouw, haar mening over het huwelijk en waarom is ze er zelf nooit aan begonnen? Tot slot komt in hoofdstuk drie de politiek georiënteerde vrouw aan bod. Voor welke gebeurtenissen interesseerde zij zich en wat was haar mening over dit alles?

---

¹⁰ Beucker Andreae, 'Anna Elisabeth Buma', 33.

¹¹ Ibidem, 35.

¹² Suzan van Dijk, 'Nederlandse Vertaalsters 1700-1900', *Filter. Tijdschrift over vertalen*, 13:3 (2006) 10-11.

¹³ Beucker Andreae, 'Anna Elisabeth Buma', 46.

1. De verlichte gelovige vrouw

De achttiende eeuw is bekend komen te staan als de eeuw van de Verlichting, een periode waarin rede en verstand een steeds belangrijker positie in de maatschappij begonnen in te nemen. Lang is aangenomen dat secularisering hiervan een onvermijdelijk gevolg was. Niets blijkt minder waar. Wanneer men kijkt naar egodocumenten uit deze periode, moet meer dan eens worden vastgesteld dat het schema 'rationalistisch-verlicht' tegenover 'religieus-onverlicht' in praktijk slecht te koppelen is aan personen uit het verleden.¹⁴ Historici zijn het er ondertussen grotendeels over eens dat de Verlichting een complexe periode is geweest waarin religie en rationaliteit veel meer naast elkaar bestonden dan lang is gedacht.

In het *Chrétien sans église* (Christenen zonder kerk) van de Poolse filosoof Kolakowski staan opmerkelijk veel Nederlanders vermeld die het eigen, innerlijke geloof boven het belijden van geloof binnen een kerk verkozen.¹⁵ Dat zij niet meer naar de kerk gingen, betekende in hun geval zeker niet dat zij geen vertrouwen meer hadden in het geloof. Maar ook de mensen die wel naar de kerk bleven gaan hielden er vaak zowel verlichte als onverlichte ideeën op na. Wat wij als tegenstrijdig zijn gaan beschouwen, was dat in de ogen van achttiende-eeuwers nog niet. Verlichting en vroomheid konden om die reden probleemloos samengaan.

Jan Wim Buisman heeft bepleit dat de meeste vertegenwoordigers van de Verlichting religie niet volledig verwierpen, maar ervoor kozen 'hun denken en doen vorm te geven in een vrij en seculier klimaat, min of meer onafhankelijk van het gezag van de kerk en traditionele Bijbelinterpretatie'.¹⁶ Er is simpelweg geen duidelijke scheidslijn te trekken tussen verlichte denkers enerzijds en enthousiaste gelovigen anderzijds.

Anna Elisabeth Buma past precies in het door Buisman geschetste beeld van een veelzijdige Verlichting. Enerzijds was zij een vrome en diepgelovige protestantse domineesdochter, anderzijds hechtte zij veel waarde aan 'het licht der rede' binnen het geloof.

Het heilig avondmaal en 'de heerlijke reede'

De meeste essays van Anna Elisabeth Buma zijn opgesteld in briefvorm. Waarschijnlijk vond zij het in deze vorm makkelijker haar ideeën en gevoelens te uiten. De brieven zijn vrijwel zeker niet verzonden en ook niet met die bedoeling geschreven. Er zijn van haar hand namelijk ook brieven bewaard gebleven die wel daadwerkelijk zijn verzonden en deze zijn duidelijk anders qua onderwerp, schrijfvorm en opmaak. Een ongedateerde tekst over het avondmaal is zo een als brief verpakte essay. In deze 'brief' aan haar 'Waardste Vriendin' geeft Anna Elisabeth een duidelijk voorbeeld van het gebruik van de rede in religieus opzicht.¹⁷ In het

---

¹⁴ Jan Wim Buisman ed., *Verlichting in Nederland, 1650-1850. Vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013) 10.

¹⁵ L. Kolakowski, *Chrétien sans église* (Parijs 1969).

¹⁶ Buisman ed., *Verlichting in Nederland 1650-1850*, 9.

¹⁷ Anna Elisabeth Buma, *Gedagten aangaande de plegtigheid van 'S Heeren Aavondmaal*. Historisch Centrum Leeuwarden (HCL), toegang 1759 Beucker Andreae 1686-1865 (hierna: NL-LwnHCL 1759), inv. nr. 379. (De teksten zijn niet voorzien van paginanummers en titels; om ervoor te zorgen dat citaten in de archiefstukken terug te vinden zijn, is ervoor gekozen deze zelf toe te voegen).

begin van de tekst laat ze het lijken alsof deze vriendin haar gevraagd heeft om haar mening over het heilig avondmaal te geven, waarna de bescheiden verklaring volgt dat ze niet weet of zij hiervoor de juiste persoon is. Dit is een kenmerkend stijlfiguur voor vroegmoderne schrijfsters. Om te voorkomen dat men zou denken dat zij zichzelf als verstandiger of geleerder dan anderen zagen, beginnen veel brieven en teksten uit deze tijd met wat door Willemijn Ruberg ook wel 'bescheidenheidstopoi' genoemd is.¹⁸ Verklaringen van bescheidenheid of twijfel aan eigen kennis kwamen zo vaak voor, dat ze haast een cliché te noemen zijn.

Na deze korte verklaring van bescheidenheid uit Anna Elisabeth haar onvrede over mensen die op zoek zijn naar mysterieuze of geheimzinnige bijbedoelingen van het geloof:

Daar zijn van het begin der Christenheids af, en daar worden steeds menschen gevonden, die meene dat de Godsdienst iets afgetrokken en een geheimvolle zaak zijn moet, en deese leggen 'r zig derhalven op uit, om in alles verborgenheeden en zwaarigheeden te zoeken.¹⁹

Deze verborgenheden en zwaarigheden zijn er volgens Anna Elisabeth helemaal niet. Ze geeft aan dat wanneer men het Nieuwe Testament aandachtig en zorgvuldig leest, de bedoeling van God zo duidelijk is dat er eigenlijk niet meer over te discussiëren valt. Zo zou het niet de bedoeling zijn dat enkel uitwendig vertoon van geloof als voldoende beschouwd wordt. Het belangrijkste is het innerlijke geloof. Om die reden zou Christus alle 'Ceremonien der Joodsche wet' hebben afgeschaft:

Opdat menschen zich daar niet langer op vergaapen zouden, en zig dwaaselijk verbeelden dat deeze uitwendige dingen bij God aangenoomen worden als eene vergoedingen voor een zondigen levensloop, of bij hem van dezelfde waardij zijn als zuiverheid en heiligheid des levens.²⁰

Het avondmaal vormt hierop een uitzondering. Volgens Anna Elisabeth is dit logisch. Voor Christus was het een enorme opgave 'om vlees en bloed aan te neemen, om een gepaste leermeester voor ons te worden, als een zondig mensch in dat vlees te lijden, en 't met de uiterste verneederinge aangenoome lighaam, weederom met smerte en schande af te leggen.'²¹ Het is dit alles in acht genomen niet vreemd dat hij een uiterlijke ceremonie heeft willen toevoegen aan de anders zo op de geest gerichte godsdienst, zodat men zijn dood altijd levendig zal blijven voorstellen en niet zal vergeten dat Christus voor onze zonden is gestorven.

Na deze ietwat algemene inleiding gaat Anna Elisabeth uiteindelijk dieper in op haar gedachten over het avondmaal en over hoe deze uitgevoerd zou moeten worden. In dit verband spreekt ze ten eerste over de verplichting die in alle christenen ligt om deel te nemen

---

¹⁸ Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 83.

¹⁹ Anna Elisabeth Buma, *Gedagten aangaande de plegtigheid van 'S Heeren Aavondmaal*. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 379, [1].

²⁰ *Ibidem*, [2].

²¹ *Ibidem*, [4].

aan het avondmaal en ten tweede over wat Christus bedoeld heeft met de viering van deze plechtigheid.

Er is in de kerk twijfel over de deelname aan het avondmaal. Deze discussie is volgens Anna Elisabeth ontstaan door toedoen van twee soorten mensen. Allereerst zijn er christenen die christelijk zijn opgevoed maar zelf geen 'ijver of ernst' genoeg hebben om de bijbel te bestuderen, en zichzelf daardoor wijsmaken dat alleen de uitverkorenen aan het avondmaal dienen deel te nemen. Daarnaast zijn er mensen die 'door een kwaadwillige en onverzettelijke vooringenoomenheid beziel'd tot dezelfde conclusie zijn gekomen.²² Het is aan de vrome christenen vervolgens de taak om zich door deze stellingen niet te laten verwarren, maar terug te grijpen op het Nieuwe Testament waarin dit zo duidelijk wordt uitgelegd. Daarbij moet men vooral het eigen verstand blijven gebruiken. Hoewel soms gedacht wordt dat dit bijgelovigheden in de hand werkt, is volgens Anna Elisabeth het tegendeel waar. Voordat men een 'willekeurige voorstelling' aanneemt, zal men zorgvuldig moeten onderzoeken of deze voorstelling bij God of bij de mensen vandaan komt. Het staat volgens haar buiten kijf:

Dat het zeker is dat God ons om geen andere reeden met de heerlijke gaave der reede beschonken heeft, dan op dat wij 'r ons van bedienen zouden, en wel voornaamelijk ten opzichte van den Godsdienst.²³

Voor de mensen die niet in staat zijn de Bijbel op deze manier te bestuderen, of voor de mensen die verward zijn geraakt door de vele regels die hen door mensen zijn aangereikt, is het daarbij volgens Anna Elisabeth van belang 'dat wij dan de bewijzen van ons kant steeds behooren gereed te hebben'.²⁴ Ze is dus van mening dat het niet alleen van belang is om de teksten grondig te bestuderen, maar ook om de bevindingen vervolgens met anderen te delen.

Er zijn verschillende verklaringen te geven voor het feit dat Anna Elisabeth zoveel waarde hecht aan de terugkeer naar de bron, het Nieuwe Testament, en over het gebruik van het verstand. Allereerst zal zij door haar studie ongetwijfeld in contact gekomen zijn met verlichte schrijvers en verlichte idealen, waarbij het gebruik van de rede van groot belang was. De stroming van de Verlichting hing kritisch onderzoek, rationeel denken en het gebruik van het verstand aan.²⁵ Uit de biografie in de Friese Volksalmanak weten we dat Anna Elisabeth het Nieuwe Testament in het Grieks las en dus daadwerkelijk probeerde terug te gaan naar de basis.²⁶ In deze brief raadt zij alle andere christenen aan hetzelfde te doen door de Bijbel met grote concentratie en interesse te bestuderen. Toch geeft Anna Elisabeth aan dat het niet te ontkennen is dat er in het Nieuwe Testament ook dingen te vinden zijn die men niet begrijpt en nooit zal begrijpen, maar dit is makkelijk te verklaren. God zou simpelweg te verheven zijn:

---

²² Anna Elisabeth Buma, *Gedagten aangaande de plegtigheid van 'S Heeren Aavondmaal*. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 379, [5].

²³ *Ibidem*, [6].

²⁴ *Ibidem*, [5].

²⁵ Arie Wilschut, *Kleine geschiedenis van Nederland. De tijd van pruiken en revoluties (1700-1800)*, (Zwolle 2009) 44.

²⁶ Beucker Andreae, 'Anna Elisabeth Buma', 36.

God heeft zig in zijne openbaringen aan den menschen zeekerlijk zo veel mogelijk was naar hunne vatbaarheden geschikt, dan de afstand tusschen den hoogen God en de geringe sterveling is te oneindig, dan dat wij niet alle oogenblikken moesten stil staan, zo wij vraagen waarom, heeft de Heere zo of zo gedaan.²⁷

Het is namelijk geen probleem dat er onbegrijpelijke of onverklaarbare dingen in de Bijbel te vinden zijn. Wanneer men alles zou begrijpen 'zouden wij zeekerlijk ophouden menschen te zijn, en onse voortreffelijkheid die der Engelen evenaaren, zo niet boovengaan'.²⁸ Voor nu, als mensen, weten wij volgens Anna Elisabeth voldoende over God en zijn bedoelingen.

Een tweede verklaring voor het feit dat Anna Elisabeth het belang van het Nieuwe Testament en het gezond verstand zo verduidelijkt, kan liggen in het feit dat ze duidelijk wilde maken dat zij een vroom protestantse christen was en dus vooral geen katholiek. Een belangrijk kernpunt van het reformatorische gedachtegoed was *sola scriptura*: alleen de Schrift. Hiermee wilde de hervormers verduidelijken dat noch de kerkvaders noch de theologen goddelijk gezag bezaten.²⁹ Het verduidelijken van het belang van de Bijbel kan dus ook als sneer naar de katholieken gelden, die de paus als plaatsvervanger van Jezus Christus en opvolger van Paulus zien. Dit anti-katholicisme wordt nog eens verduidelijkt in een passage over de symboliek die sommigen toekennen aan het avondmaal. Hoewel Anna Elisabeth aangeeft dat in het Nieuwe Testament duidelijk is te lezen dat het avondmaal een symbolische herdenking aan het leven van Christus is, zijn er nog altijd veel mensen die menen dat er in het brood en de wijn een verborgen kracht verscholen ligt:

En dat hunne zielen zo waaragtig onder 't eten van het brood des Avondmaals gevoed worden door een zeeker daar meede vergezeld gaande geestelijk voedzel, als het brood tot een lighaamelijk voedzel strekt.³⁰

Het lijkt erop dat ze hiermee doelt op wat in de Rooms Katholieke Kerk bekend staat als de transsubstantiatieleer, waarbij wordt geloofd dat brood en wijn tijdens het avondmaal veranderen in het lichaam en bloed van Christus. De katholieken verwijzen hierbij naar de woorden van Jezus bij het breken van het brood: 'Dit is mijn lichaam'. Volgens de protestanten moet dit veel symbolischer worden opgevat. Hoewel de verschillende reformanten wel discussiëren over de mate van symboliek die hieraan moet worden toegekend, wordt binnen de protestantse kerk niet geloofd dat het brood en de wijn werkelijk in het lichaam en bloed van Jezus Christus veranderen.³¹

In deze tekst van Anna Elisabeth komen dus duidelijk verlichte idealen aan bod: het zelf onderzoeken van de bron en het gebruiken van het verstand. Maar deze idealen zijn net

---

²⁷ Anna Elisabeth Buma, Gedagten aangaande de plegtigheid van 'S Heeren Aavondmaal. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 379, [3].

²⁸ Ibidem.

²⁹ Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum 2006) 143.

³⁰ Anna Elisabeth Buma, Gedagten aangaande de plegtigheid van 'S Heeren Aavondmaal. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 379, [12].

³¹ Eijnatten en van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 145.

zo goed te koppelen aan de protestantse leer: een goed voorbeeld van de 'vrede tussen rede en religie' zoals beschreven door Jan Wim Buisman.³²

De 'kwaalijk begreepene predestinatie'

Een ander religieus vraagstuk waar Anna Elisabeth Buma een uitgesproken mening over heeft, komt naar voren in een brief van 25 juni 1774.³³ Deze brief is, in tegenstelling tot de vorige, wel gedateerd en ondertekend. Toch is niet met zekerheid te zeggen of deze daarom ook daadwerkelijk verzonden is. De brief is niet gevouwen, bevat geen zegel of adres en de aanhef en ondertekening zijn minimaal. Omdat dit bij de brieven van Anna Elisabeth die met zekerheid zijn verstuurd allemaal wel of in sterkere mate aanwezig is, kan aangenomen worden dat het hier wederom een stijfiguur betreft.

Direct aan het begin van de tekst maakt ze duidelijk dat er bepaalde zaken zijn die de kerk voorstaat, waar zij zich niet in kan vinden:

Ik zou meer, en met meer genoegen naar kerk gaan, zoo die ellendige predikanten niet altoos van hunne kwalijk begreepene predestinatie spraken.³⁴

Ze ergert zich hier zo aan dat ze zelfs al meerdere malen op het punt gestaan heeft niet meer naar de kerk te gaan.³⁵ De predestinatie waar Anna Elisabeth hier over spreekt wordt ook wel de leer van goddelijke voorbeschikking genoemd: God zou vóór de schepping al hebben voorzien hoe de wereld zich zou ontwikkelen, en wie zou zondigen en wie niet. Een aantal gelovigen wordt door God uitverkoren, maar de rest is al voor hun geboorte zondig bevonden. Hier valt niet veel meer aan te doen, waardoor de vrije wil van mensen in deze leer behoorlijk wordt teruggedrongen.³⁶

De ideeën die Anna Elisabeth in dit document uit sluiten duidelijk aan bij de remonstrantse stroming. De remonstranten hebben hun naam te danken aan een verzoekschrift, een remonstrantie, dat zij in 1610 indienden bij de Staten van Holland.³⁷ Hun idee over vrije wil, die de mens tot op zekere hoogte nog zou hebben, is er een waar Anna Elisabeth zich duidelijk in kan vinden. Ze schrijft:

Daar het Hem zoo de menschen doch zoo onweederstandelijk van Hem afhingen, en slechts machines zijn die hij bewerkt naar het hem lust, met even weinig moeite allen had kunnen behouden, ach ik kan mijn eigen schrift niet verdraagen! ³⁸

God heeft de mensen volgens Anna Elisabeth juist met 'vrijheid van wil en werken begiftegend' zodat zij op eigen kracht kunnen aantonen vroom en niet zondig te zijn. Door een

---

³² Buisman ed., *Verlichting in Nederland, 1650-1850. Vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013).

³³ Anna Elisabeth Buma, De kwaalijk begreepene predestinatie, 24 juni 1774. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 379.

³⁴ Ibidem, [1].

³⁵ Ibidem.

³⁶ Eijnatten en van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 175.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Anna Elisabeth Buma, De kwaalijk begreepene predestinatie, 24 juni 1774. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 379, [4].

juiste navolging van de geboden en het begrijpen van het belang van deze richtlijnen kan men zich 'zijne goedkeuring waardig maaken'. Wanneer mensen geen vrije wil zouden hebben, en men 'volstrekt onmagtig is om uit eigen beweging iets uit te voeren' dan zou het voor God geen nut gehad hebben de geboden kenbaar te maken. Juist om aan te kunnen tonen dat zij de geboden op de juiste manier naleven, moet de mens een vrije wil hebben:

Als de menschen rekenschap van hun doen zullen moeten geeven, moeten zij een vrije wil en eige krachten hebben, en als zij een misbruik van hun vrijheid maaken, zullen zij alle rede hebben om zich zelve te beschuldigen, dewijl zij anders hadden kunnen doen, en niet dewijl God hun anders had moeten maaken.³⁹

De predestinatieleer zou daarbij een excuus vormen om zonden te kunnen begaan. Mensen kunnen namelijk stellen 'dat zij daartoe geschapen waren'.⁴⁰ De schuld van zondaars wordt volgens Anna Elisabeth op deze manier niet bij de mensen zelf, maar bij God gelegd.

De laatste reden voor haar ergernis over deze opvatting van de predestinatie is dat God in deze leer als een wrede schepper wordt weergegeven, die met plezier zoveel mensen verdoemenis in plaats van zielenheil toewenst, zelfs nog voordat de persoon ter wereld gekomen is. Het is volgens haar juist de goedheid van God die geen onderscheid maakt in personen, maar in daden. Dat is ook de boodschap die Christus uit zijn naam heeft overgebracht. Om die reden stelt ze zelfs dat deze interpretatie van de predestinatie als godlastering beschouwd moet worden. Wanneer God van tevoren al heeft bepaald wie er in de hemel komt en wie niet waarom zou hij dan zijn zoon naar de wereld hebben gezonden? In de Bijbel staat immers dat God Christus heeft gestuurd om zondige mensen te bekeren en Gods wil uit te leggen. Als het zielenheil van mensen al vaststaat, zou het geen zin hebben om ze te bekeren en daarmee wordt volgens Anna Elisabeth met de predestinatie ook de zending van Jezus Christus in twijfel getrokken.

Ze sluit haar tekst af met de boodschap dat ze zich ervan bewust is dat verdraagzaamheid van mensen die anders denken belangrijk is 'in iemand die een zaak recht bevat'.⁴¹ Dit lukt haar in dit geval uiterst moeizaam, geeft ze aan. Geen uitgesproken mening vormen over iets dat in haar ogen 'zo klaarblijkelijk' is, vindt ze heel lastig.

In deze tekst worden, net als in de voorgaande, zowel verlichte als zeer vrome gedachten geformuleerd. Het vertrouwen in en het belang van de vrije wil staat voor Anna Elisabeth buiten kijf, iets wat niet alleen past bij de ideeën van de remonstranten maar ook bij die van de Verlichting. Ze kan zich simpelweg niet voorstellen dat de vrije wil bij mensen niet aanwezig zou zijn. Maar ook het rotsvaste vertrouwen in God en vooral Jezus Christus is alom vertegenwoordigd. Alle twijfel of vragen doet zij af met de reden dat God zo almachtig is, dat het volkomen logisch is dat de mensen niet al zijn redenen kunnen doorgronden. In beide teksten wordt tevens duidelijk dat ze van mening is dat bepaalde interpretaties of ideeën de komst van Jezus Christus ontkennen of het belang hiervan tenietdoen. Continu verduidelijkt

---

³⁹ Anna Elisabeth Buma, De kwaalijk begreepene predestinatie, 24 juni 1774. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 379, [4].

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

ze dan ook dat men vooral niet mag vergeten dat Christus naar de aarde gezonden is voor ons zielenheil en onze zonden.

'Waarom de verschillen in den Godsdienst voortduren'

In de achttiende eeuw ging 'christelijke deugdzaamheid' een steeds belangrijker positie innemen in de samenleving. Over de manier waarop deze dan tot stand moest komen, ontstond vaak discussie. De rol van Jezus Christus of het aandeel van de mens in zijn bevrijding van de zonden waren onderwerpen waarover men van mening verschilde. Verlichte burgers bepleitten rationaliteit, maar verwierpen godsdienst niet. Er was eerbied voor de openbaringen in de Bijbel, maar tegelijkertijd kon men zich vaak niet langer vinden in de traditionele vormen en verklaringen waar die openbaringen in het verleden aanleiding toe hadden gegeven.⁴²

Dat Anna Elisabeth onder deze omschrijving van 'verlichte gelovigen' te scharen valt, wordt duidelijk uit een ongedateerde tekst die wederom als brief is vormgegeven.⁴³ In deze tekst geeft Anna Elisabeth haar mening over de verschillende stromingen die binnen het christelijke geloof zijn ontstaan. Ook geeft ze enkele redenen die er volgens haar voor zorgen dat deze stromingen al zo lang in discussie met elkaar zijn.

Interessant aan deze tekst is, behalve de inhoud, dat Anna Elisabeth lijkt te bevestigen dat zij haar werk laat controleren. In de opening van de brief schrijft zij:

En dewijl gij mijne onderzoekingen wel gelieft naar te gaan en te beschaaven, en mij daar door meer en meer tot voortvaaren aanmoedigd, zo neeme ik weederom de vrijheid om de volgende ruuwe voortbrengzelen (..), ter uwer beoordeelingen voor te draagen.⁴⁴

Dit zou kunnen betekenen dat zij haar teksten dan wel niet opstuurde, maar misschien wel aan anderen gaf om deze te controleren. Het kan echter ook nog steeds onderdeel van haar stijlfiguur zijn, waarbij ze enkel de illusie wil wekken dat haar werk is gecontroleerd. In ieder geval is de expliciete benoeming van de controle interessant omdat dit zou kunnen betekenen dat zij met haar teksten, in manuscript, toch een grotere kring mensen hoopte te bereiken. Dit was in de vroegmoderne tijd zeker niet ongebruikelijk en men heeft het in dit verband ook wel over 'handschriftelijke publicaties'. Ook handgeschreven werk werd in veel gevallen gekopieerd en verspreid.⁴⁵ Zelfs in de zeventiende en achttiende eeuw, toen de boekdrukkers al op volle toeren draaide, bleven handschriftelijke publicaties in omloop. Vaak was het publiceren in handschrift praktischer, maar ook exclusiviteit en geheimhouding zijn redenen die historici noemen voor het in stand blijven van deze publicatievorm. Deze geschreven documenten circuleerden vervolgens onder genootschappen, religieuze groeperingen of

---

⁴² Eijnatten en Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, 243.

⁴³ Anna Elisabeth Buma, *De verschillen der Godsdienst*. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 377.

⁴⁴ Ibidem, [1].

⁴⁵ Jeroen Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004) 70.

onder studenten.⁴⁶ De teksten van Anna Elisabeth zijn over het algemeen netjes geschreven, vrijwel zonder doorgehaalde of weggestreepte woorden, wat er, in combinatie met de genoemde controle, op zou kunnen wijzen dat het haar bedoeling was dat haar teksten onder een grotere groep mensen zou worden verspreid.

Wat ook opnieuw bevestigd wordt door deze brief is het feit dat Anna Elisabeth zich zeer bewust was van het belang van onderzoek en studie. Zij vindt dat men op zoek moet gaan naar alle invalshoeken die bekend zijn over een onderwerp. Pas nadat deze met elkaar zijn vergeleken kan er een voorzichtige conclusie worden getrokken. Het vinden van de waarheid staat daarbij voor haar centraal en komt in deze gehele tekst duidelijk naar voren. Opnieuw hoeft dit niet enkel een verlichte grondslag te hebben: gereformeerden pleiten voor het belang van de Bijbel, waarin de zuivere waarheid van God te vinden zou zijn. Deze zuivere waarheid is volgens Anna Elisabeth van het grootste belang en zou meer prioriteit moeten krijgen dan het krijgen van gelijk of ongelijk.

Uiteindelijk geeft Anna Elisabeth in dit essay drie redenen voor het voortduren van de geloofsdiscussies én een mogelijke oplossing. De eerste reden luidt volgens haar:

Dat geen systema nog geen mensch geheel vrij van dwaalinge is, dog niemand wil 't op zig of op zijn kerk toepassen. Men houdt alle zijne begrippen voor waarheid, ijver voor allen eeven sterk, en wil in geen zaak van dwaalinge overtuigd worden.⁴⁷

Volgens Anna Elisabeth is het duidelijk dat niemand vrij van dwalingen is, want dan zou het mens-zijn worden ontstegen. Wanneer de mens dit zou toegeven en vervolgens over deze dwalingen in gesprek zou gaan, zouden verschillende stromingen het veel eerder met elkaar eens worden en als gevolg daarvan zou de waarheid sneller worden ontdekt. Dat deze dwaling niet toegegeven wordt heeft volgens Anna Elisabeth de met geloofsgemeenschap te maken. Zelfs de vrome en oprechte mensen, die hun dwalingen heus inzien, worden door de gemeenschap weerhouden deze toe te geven uit angst voor smet op hun religieuze stroming. Dit vindt Anna Elisabeth onzin: niemand is vrij van dwalingen, waardoor dus ook niemand zich ervoor hoeft te schamen. Het toegeven van dwalingen leidt volgens haar tot zelfontplooiing en zou de waarheid dichterbij brengen.

De tweede reden die Anna Elisabeth geeft voor de lange godsdienstdiscussie is 'nauw verknopt' met de eerste. Omdat men ervan overtuigd is zelf vrij van dwalingen te zijn en de waarheid al volledig te beheersen, wordt er in een discussie niet meer naar de argumenten van de andere partij geluisterd. De vooroordelen leiden tot ruzies en scheldpartijen die 'zoveel nadeels in den Godsdienst doen'.⁴⁸ Ruzie, minachting en beschuldigingen zorgen er namelijk voor dat er geen goede discussie gevoerd kan worden, en er dus nooit een goede uitkomst kan zijn. Het is volgens Anna Elisabeth dan ook van belang:

---

⁴⁶ David Hall, *Ways of writing. The Practice and Politics of Tekst-Making in Seventeenth-Century New England* (Philadelphia 2008) 32-34.

⁴⁷ Anna Elisabeth Buma, *De verschillen der Godsdienst*. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 377, [3].

⁴⁸ *Ibidem*, [6].

Met veel oplettenheid de teegenwerpingen te aanhooren, te wikken en te weegen, alle goede aanmerkinge te prijzen en aannemen, ieder kleine misvattinge die men in zijn eigen stelzel ontdekte belijden en verwerpen, en daardoor partij aanmoedigen ook zoo te doen.⁴⁹

Wanneer men vervolgens alle misvattingen heeft verworpen en alleen de rechtvaardige standpunten overblijven, moeten beide partijen de voor- en nadelen van zowel hun eigen stroming als de stroming van hun discussiepartner onderzoeken. Sommige punten moeten hierbij worden losgelaten, anderen kunnen juist worden opgenomen. Op die manier zal een middenweg gevonden worden, met een duidelijke waarheid waarin beide partijen zich kunnen vinden.

De derde reden voor de discussie tussen religies heeft volgens Anna Elisabeth alles te maken met ijver. Door de toewijding die iemand heeft in het verdedigen van zijn zaak, worden in deze ijver soms dingen gezegd die te ver gaan. Deze kunnen vervolgens door de discussiepartner als tegenargument gebruikt worden, waardoor de discussies maar door blijven lopen. Hoewel men hier tegenin kan brengen dat men nooit te ijverig kan strijden voor de waarheid, schrijft Anna Elisabeth: 'Hoe weten wij dat alle onze begrippen waarheid zijn? Twee partijen die geheel strijdige dingen stellen, menen dog beide de waarheid te verdedigen en maatigen zig derhalven 't regt aan om ijverig te zijn.'⁵⁰ Vervolgens stelt zij dat er verschillende soorten ijver zijn: ijver zonder verstand en heilige ijver. De eerste vorm maakt mensen haastig en driftig, en zorgt ervoor dat men eventuele tegenwerpingen moedwillig besluit te negeren. Ze schrijft: 'Door deese ijver eindelijk strijd een Roomsche Catoliek voor de belagelijkste stellingen van zijne Godsdienst, een Turk voor de zijne en een Jood voor de wet van Moses.'⁵¹ De heilige ijver daarentegen: 'Is gegrond op een opregt onderzoek, en een vaste overtuiging der waarheid. Zij is nooit ontstoken teegen persoonen, zelfs niet teegen ligte dwaalingen en verdedigt de zaken meer door kragte van bewijsen dan door 't veroordeelen der tegenstrijdige.'⁵² Een mooie tegenstelling in de woorden van Anna Elisabeth openbaart zich hier. Enerzijds pleit zij de gehele tekst voor onbevooroordeelde discussies, anderzijds kan ze het zelf niet laten hier de ideeën van de katholieken, Turken en joden als belachelijk te bestempelen.

Na de drie redenen voor de lange periode van geloofsdiscussie genoemd te hebben, lijkt ze iets dieper op de materie in te willen gaan. Het is volgens Anna Elisabeth mens-eigen om zaken en ideeën, ook buiten religieuze kwesties, die zowel goede als kwade elementen bevatten volledig te verwijderen in plaats van aan te passen. Waar het nuttig zou zijn de kwade elementen eruit te filteren en de goede elementen te behouden, wordt een hele nieuwe leer of richting opgezet. Ze geeft vervolgens de Reformatie als voorbeeld, waarin Luther niet alleen de dwalingen uit de katholieke kerk wilde filteren, maar een volledig nieuwe richting insloeg. Anna Elisabeth is het niet volledig eens met deze aanpak:

---

⁴⁹ Anna Elisabeth Buma, *De verschillen der Godsdienst*. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 377, [8].

⁵⁰ *Ibidem*, [9].

⁵¹ *Ibidem*, [10].

⁵² *Ibidem*.

Wat onpartijdig liefhebber der waarheid zal niet klagen dat 't jammer is dat die grote Man een uiterste door een ander zegt uit den weg te ruimen, daar 't bij naar niet te onderscheiden is welk van beide 't schaadelijkst is. (..) Had Luther met minder ijverig en met meer bedaardheid de zaaken behandeld, ik twijffele niet of hij zou meer herforminge te weeg gebragt hebben.⁵³

Ze voegt hier vervolgens aan toe dat Luther zijn stellingen met duidelijkere voorbeelden en bewijzen had moeten onderbouwen, zodat anderen er minder makkelijk iets tegenin hadden kunnen brengen. Daarbij moet de leer van anderen gerespecteerd worden, maar moet er wel geprobeerd worden deze om te vormen tot een rechtere leer.

Het perfecte voorbeeld hiervan is volgens Anna Elisabeth de apostel Paulus, die 'het afgodische Athene' hun afgoderij niet verweet, maar hen juist preees om het feit dat zij konden geloven in iets onbewijsbaars. Ze verwijst hiermee naar *Verhandelingen 17* uit het Nieuwe Testament, waarin te lezen is dat Paulus de Atheense Joden vertelt over de onbekende God. De Atheners op hun beurt, luisteren naar wat Paulus te zeggen heeft en staan open voor de ideeën:

Dit was prediken, verkondigen en verdedigen van waarheid met ijver en teffens bescheidenheid, zonder de minste betooning van bitterheid, en dat nog jeegens zulke groove dwaalenden, wij leesen ook dat 't een gewenschte uitwerkinge op zommigen had.⁵⁴

Anna Elisabeth is zich bewust van het feit dat deze openheid en dit onbevooroordeeld zijn lastig is. Het is bijna onmogelijk om van iedereen te vragen 'een verdediger der waarheid en een bewijser van dwaalingen' te worden. Een begin kan echter worden gemaakt zolang de Bijbel als leidraad blijft dienen. Dat men, zelfs wanneer al het voorgaande advies opgevolgd wordt, niet in staat is een Rooms priester ervan te overtuigen 'dat de aanbiddinge der Heiligen of diergelijke Roomsche leeringe Valsch is', komt volgens Anna Elisabeth doordat de katholieken zelf overleveringen aan het geschreven woord toevoegen. 'Zolang zij deze dwalingen aanhouden', aldus Anna Elisabeth, 'kunnen wij met hun over zulke stukken niet twisten.'⁵⁵

In het laatste gedeelte van de vijftien pagina's tellende brief probeert Anna Elisabeth een duidelijke oplossing te bieden voor het probleem. De reden dat iedereen denkt de waarheid te kennen, ligt volgens haar in de opvoeding. Als voorbeeld geeft ze de opvoeding van een calvinist, die zijn kind van jongs af aan een vraagboekje leert waarin het gehele 'Systema der Theologie zo als dat op de Synode van Dort bepaalt is' versimpeld wordt uitgelegd en waarbij 'schriftuurplaatsen' (aanhalingen uit de Bijbel) worden gebruikt als bewijs. Volgens Anna Elisabeth zijn deze schriftuurplaatsen uit hun verband gehaald, waardoor ze weliswaar als bewijs kunnen dienen maar niet meer op de juiste manier

---

⁵³ Anna Elisabeth Buma, *De verschillen der Godsdienst*. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 377, [11].

⁵⁴ *Ibidem*, [13].

⁵⁵ *Ibidem*, [14].

verhandeld worden. Daarbij komt dat alle religies op deze manier hun kinderen 'de waarheid' aanleren:

Ziet zo brengt een Calvinist zijn kint in zijn leere, een Remonstrant, Lutheraan, een Mennonist een Roomschezinde de ijder 't zijne in zijn leere op. En zou men dan nog verwonderd staan waarom ijdereen meent de waarheid te hebben, en waarom een mensch zo ijverig voor een dwaalinge zijn kan.⁵⁶

Het gevolg van deze opvoeding is dat kinderen niet hun eigen interpretatie en ideeën over de Bijbel vormen, maar die van hun ouders en gemeenschap overnemen 'als met de pap gevoerd'. Het wordt daardoor, eenmaal volwassen, bijna onmogelijk deze denkbeelden los te laten en 'een voorstander der zuivere waarheid te worden'. Opgroeien binnen een bepaalde religieuze stroming zorgde er in de Republiek inderdaad voor dat men niet snel naar een andere stroming overliep. Wie dat wel deed, maakte het zichzelf niet makkelijk.⁵⁷ De manier van opvoeden aanpassen, zou volgens Anna Elisabeth 'zeer bevorderlijk tot 't doorbreken der waarheid en 't uitroeen der dwaalinge zoude zijn'. Door bijvoorbeeld te beginnen met veel eenvoudigere vraagboekjes:

En hun zodra zij eenig verstand begonden te krijgen, enkel de bijbel zonder veel uitlegging liet leesen, weinig zwaarigheden opperende, tot dat zij zo ver kwaamen dat zij ze uit zig zelve begonnen te ontdekken; en naar oplossinge vraagende moest men hen dan eerst zelve laten oordeelen, en dan de verschillende gedagten van allerlei slag van geleerde mannen opgeeven, zonder iets als waar of iets als dwaalinge of ketterij te verklaren.⁵⁸

Het is te kort door de bocht om aan te nemen dat deze opvattingen over de opvoeding als Verlicht moeten worden gezien. Hoewel deze zeker verlichte elementen bevat, valt ook een andere insteek op. Opnieuw lijkt duidelijk te worden dat Anna Elisabeth een fervent aanhanger van de remonstrantse stroming was. Al vanaf de zeventiende eeuw waren er stromingen van remonstranten, bijvoorbeeld de collegianten, die pleitten voor een universeel soort christendom. Binnen deze stroming stond het directe contact met God én verdraagzaamheid centraal.⁵⁹ Dit kwam tot uiting in een centrale plaats voor de Bijbel en respect voor elkaars interpretatie, een visie waar Anna Elisabeths ideeën naadloos op aan lijken te sluiten.

---

⁵⁶Anna Elisabeth Buma, *De verschillen der Godsdienst*. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 377, [15].

⁵⁷Eijnatten en van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, 213

⁵⁸Anna Elisabeth Buma, *De verschillen der Godsdienst*. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 377, [15].

⁵⁹S.B.J. Zilverberg, 'De plaats van het collegiantisme is de zeventiende-eeuwse kerkgeschiedenis', *De zeventiende eeuw* jaargang 5 (1989) 113-119, aldaar 113.

De verlichte gelovige vrouw

Aan de hand van de drie besproken teksten met religie als hoofdonderwerp, kunnen een aantal aannames worden gemaakt. Ten eerste wordt het duidelijk dat het voor Anna Elisabeth Buma van belang is om zelf onderzoek te doen en ten alle tijden het eigen verstand te blijven gebruiken. In alle teksten komt naar voren dat zij van mening is dat men terug moet keren naar de bron, de Bijbel, om grote vraagstukken en discussies op te lossen. Dit sluit aan bij het belang dat verlichte denkers toekennen aan het gebruik van de oorspronkelijke bron. Het verklaart misschien ook waarom Anna Elisabeth de Bijbel in het Grieks las: dicht bij de bron. Ook de manier waarop zij voorstelt het geloof bij kinderen onder de aandacht te brengen kan als Verlicht benaderd worden: het gezonde verstand en de eigen mening speelt de hoofdrol. Belangrijk is wel om daarbij op te merken dat deze aspecten, weliswaar onder invloed van de Verlichting, ook belangrijke speerpunten vormden binnen de remonstrantse stroming. In combinatie met de antikatholieke opmerkingen die in de teksten doorschemeren is het daardoor aannemelijk dat Anna Elisabeth behalve Verlicht, een remonstrantse gelovige was.

Tot slot kan er aan de hand van deze drie essays een voorzichtig antwoord worden gegeven op de vraag wat de reden was voor het vele schrijven van Anna Elisabeth Buma. Het lijkt erop dat zij niet alleen schreef om haar eigen gedachten te ordenen of om haar studie te bevorderen, maar dat zij ervan uitging dat haar teksten een groter publiek zouden bereiken. Het gegeven dat zij haar teksten liet controleren en bijschaven, of men dit in ieder geval wilde laten geloven, is hierbij van belang.

2. De (ongetrouwde) vrouw

In de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek werd de vrouw ondergeschikt aan de man gesteld. Ze werd geacht in het huwelijk te treden, waarna ze onder voogdij van haar man kwam te staan en handelingsonbekwaam werd. Toch werden vrouwen niet gezien als eigendom van de man. Al in 1625 schreef de dichter en raadspensionaris Jacob Cats dat de man over zijn vrouw heerst als de ziel over het lichaam en dat tussen die twee een natuurlijke vriendschapsband bestond. Vrouwen vervulden op deze manier een gelijkwaardige, maar toch ondergeschikte rol.⁶⁰

In de vroegmoderne geschiedschrijving is het beeld van de getrouwde vrouw lange tijd de standaard geweest en werden ongetrouwde vrouwen gezien als uitzondering of als onbelangrijk. Daar komt bij dat onderzoek naar ongetrouwde vrouwen moeilijk is: de vrouwen die hun hele leven ongetrouwd bleven behoorden vaak tot de armere lagen van de samenleving, waardoor er van hun hand weinig dagboeken, brieven of andere bronnen bewaard gebleven zijn. Daarbij zijn zij moeilijker terug te vinden in officiële documenten, aangezien zij niet genoemd worden in bijvoorbeeld trouwboeken of in doopregisters bij de doop van hun kinderen.⁶¹ Door demografisch onderzoek weten we ondertussen dat tussen de 10 en 20 procent van de vrouwen in Europa haar gehele leven ongetrouwd bleef. Onder de jonge vrouwen lag dit percentage vaak nog aanzienlijk hoger, omdat het in Europa gebruikelijk was pas op latere leeftijd te trouwen.⁶² Naast de moeilijkheidsgraad van de bronnen verschilt het percentage ongetrouwde vrouwen enorm per periode en locatie. Toch zijn er ondertussen een aantal algemene kenmerken uit demografisch onderzoek naar voren gekomen. Zo weten we dat er in Noord-Europa meer ongetrouwde vrouwen waren dan in Zuid-Europa. Daarbij ligt hun percentage in de zeventiende en achttiende eeuw hoger dan daarvoor. Tot slot is er een verschil op te merken tussen steden en dorpen, waarbij de eerste aanzienlijk meer ongetrouwde vrouwen kenden.⁶³

Het was ook in de Nederlandse Republiek niet ongebruikelijk dat vrouwen niet of pas laat in hun leven in het huwelijk traden. In de grote steden in Friesland stond bij 20 procent van de huishoudens een vrouw aan het hoofd. Hierbij ging het vaak om weduwen, maar ook nooit getrouwde vrouwen maakten hier deel van uit.⁶⁴ Ook in andere steden in de Republiek was het percentage ongehuwde vrouwen groot. Als gevolg van een, door mannen gevoerde, bloeiende zeehandel en visserij was er in de Nederlandse Republiek een vrouwenoverschot waardoor veel vrouwen simpelweg geen man konden vinden.⁶⁵ Dit is lang als belangrijkste reden gezien voor het grote aantal ongetrouwde vrouwen. Minder vaak is er gekeken naar vrouwen die er bewust voor kozen ongetrouwd te blijven. Steeds meer historici komen echter

---

⁶⁰ Michiel Ketelaars, *Compagniesdochter. Vrouwen en de VOC (1602-1795)* (Amsterdam 2014) 21.

⁶¹ Judith M. Bennet & Amy M. Froide, 'A Singular Past', in: Idem, *Singlewomen in the European Past 1250-1800* (Pennsylvania 1999) 1-37, aldaar 3.

⁶² Bennet & Froide, 'A Singular Past', 5.

⁶³ Maryanne Kowaleski, 'Singlewomen in Medieval and Early Modern Europe. The Demographic perspective', in: Judith M. Bennet & Amy M. Froide, *Singlewomen in the European Past*, 38-81, aldaar 52-53.

⁶⁴ Ariadne Schmidt en Manon van der Heijden, 'Women Alone in Early Modern Dutch Towns: Opportunities and Strategies to Survive', in: *Journal of Urban History* 42:1 (2015) 21-38, aldaar 24.

⁶⁵ Schmidt en van der Heijden, 'Women Alone', 25.

tot de conclusie dat dit vaker voorkwam dan tot nu toe is gedacht. Daarbij moet wel worden vermeld dat deze keuze een luxe was die over het algemeen niet was weggelegd voor armere bevolkingsgroepen.⁶⁶ Anna Elisabeth Buma, een vrouw uit een adellijke familie in Friesland, had deze keuze. Hoewel zij duidelijk maakt dat zij zich ervan bewust is dat het huwelijk een plicht is, is zij haar hele leven ongetrouwd gebleven. In dit hoofdstuk komen de documenten waarin haar mening over het huwelijk het duidelijkst naar voren komt aan bod.

'Waardste Dogters'

In de tekst 'Waardste Dogters' geeft Anna Elisabeth Buma de belangrijkste lessen en raadgevingen uit een andere tekst weer, van een auteur die niet bij naam wordt genoemd.⁶⁷ Ze geeft duidelijk aan hiermee niet de aandacht van het 'keurlijk werkje' weg te willen trekken, maar de inhoud hiervan juist te willen verduidelijken en daarmee meer nut te geven. Zowel het werk als de auteur worden door haar niet bij naam genoemd en zijn aan de hand van de inhoud van de tekst niet terug te vinden in archieven. Om die reden zou het mogelijk kunnen zijn dat dit werk er niet geweest is, maar dat Anna Elisabeth dit als dekmantel gebruikte om haar mening te geven. Met zekerheid is dit helaas niet te stellen. Toch is de tekst ook heel bruikbaar wanneer Anna Elisabeth niet de oorspronkelijke auteur is. In dat geval kan aan de hand van de passages die zij besloten heeft te benadrukken alsnog haar mening over het huwelijk worden achterhaald.

Was het bij de religieuze essays nog de vraag of zij daadwerkelijk voor een groter publiek schreef, is daar bij 'Waardste Dogters' geen twijfel meer over mogelijk. Zij schrijft: 'Mogte mijn arbeid en moeite voordeelich ende gezegend voor U allen zijn.'⁶⁸ Hierbij moet wel in acht genomen worden dat Anna Elisabeth continu benadrukt dat de tekst niet van haarzelf, maar van een andere schrijver afkomstig is. Dit zou het verspreiden van een tekst makkelijker kunnen maken, omdat de verantwoordelijkheid in principe bij de andere auteur wordt gelegd.

Het doel van het werk is volgens Anna Elisabeth: 'U te doen opwassen tot deugdzaame en nutte leeden der maatschappij, tot cieraaden van de Christelijken Godsdienst en tot erfgenaamen van eene zalige onsterfelijkheid.'⁶⁹ Om dit te bereiken worden in de tekst zowel de gevaarlijke dwalingen als de liefelijke paden benoemd, zodat de jonge vrouwen van de Republiek het juiste pad kunnen bewandelen en de dwalingen kunnen vermijden. Zo moet een vrouw zich eerbaar en matig kleden, en vooral niet boven haar stand. Ook is het niet de bedoeling dat zij teveel tijd aan haar uiterlijk besteedt:

Maar altijd hoger agten de bevalligheden van de ziel, als zedigheid, zagtheid, voorzigtigheid, Godsvrugt, Liefde, deugd en andere nuttige en bevallige gaaven haaren rang en sexe passende.⁷⁰

---

⁶⁶ Bennet & Froide, 'A Singular past', 21.

⁶⁷ Anna Elisabeth Buma, Waardste Dogters. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 377.

⁶⁸ Ibidem, [1].

⁶⁹ Ibidem, [2].

⁷⁰ Ibidem, [3].

Een deugd die bij uitstek past bij het vrouwelijk geslacht, is het zijn van een goede echtgenote en huisvrouw. De invloed van vrouwen op zowel hun man als op hun kinderen is groot, en daarmee ook de invloed op de gehele maatschappij. Voor het slagen van een huwelijk is de deugd van de vrouw van uiterst belang. Hoe deugdlijker de 'juffer', hoe groter de kans op een goed huwelijk. Een goed huwelijk is voor vrouwen het doel. Een kwaad huwelijk daarentegen 'is een van de grootste onheillen op aarde, dog het allerbeklaaglijkste voor eene vrouw'.⁷¹ De macht om het huwelijk te laten slagen, ligt bij de vrouwen zelf. De plicht vervolgens, en het belangrijkste doel van deze deugdlijke vrouwen, is het voortbrengen en opvoeden van kinderen 'tot nutte leden der zamenleving'.⁷²

In dit opzicht is er bij Anna Elisabeth een duidelijke paradox zichtbaar geworden. Zij acht het huwelijk duidelijk van belang en is zich bewust van de belangrijke plicht van het voortbrengen en opvoeden van kinderen. Hoewel zij dit duidelijk wil overbrengen aan de jonge vrouwen in de Republiek, is zij zelf ongetrouwd en kinderloos gestorven. In andere teksten van haar hand is hiervoor een mogelijke verklaring te vinden.

'Standvastige en Edelmoedige Gelieven'

De moderne roman vindt haar wortels in de achttiende eeuw. Werd het genre in de zeventiende eeuw nog als minderwaardig gezien, in de achttiende eeuw wordt het steeds meer geaccepteerd.⁷³ De briefroman, een specifieke vorm van romans waarin de personages middels brieven met elkaar communiceren, doet in deze eeuw de intrede. Niet heel verrassend dat Anna Elisabeth, als schrijvende jongedame, een poging tot dit genre wilde wagen. Haar roman 'Standvastige en Edelmoedige Gelieven' uit 1768 is een vertaling uit het Engels.⁷⁴ Dat het een vertaling is en de naam van de oorspronkelijke auteur niet genoemd wordt, doet vreemder aan dan dat het in de vroegmoderne tijd was. De gehele achttiende eeuw werd het romanlandschap bepaald door vertalingen, waarbij de vertaler vaak de vrijheid nam het verhaal naar eigen omgeving aan te passen.⁷⁵ Ook het korte voorwoord op de binnenkant van de kaft past binnen de traditie van romans uit de achttiende eeuw:

De opstelster deeser kleine Roman is een jonge landjuffrouw van 17 jaaren die daartoe aanleiding kreeg door iets dat haar zelve gebeurde was.⁷⁶

Op het eerste gezicht lijkt het er dus op dat Anna Elisabeth de roman gebaseerd heeft op haar eigen leven, waarmee het een waardevolle bron over haar zou vormen. Echter, in alle romanvoorredes van de achttiende eeuw lezen we de verzekering van de auteur dat het verhaal 'de waarheid en niets dan de waarheid biedt'.⁷⁷ Juist omdat een roman als

---

⁷¹ Anna Elisabeth Buma, *Waardste Dogters*. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 377, [4].

⁷² *Ibidem*, [5].

⁷³ Johannes en Leemans, *Worm en Donder*, 354.

⁷⁴ Anna Elisabeth Buma, *Standvastigen en Edelmoedige Gelieven*. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 375.

⁷⁵ Suzan van Dijk, 'Nederlandse vertaalsters 1700-1900', *Filter, tijdschrift over vertalen* 13:3 (2006) 10-11, aldaar 10.

⁷⁶ Anna Elisabeth Buma, *Standvastigen en Edelmoedige Gelieven*. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 375.

⁷⁷ Johannes en Leemans, *Worm en donder*, 355.

ondergeschikt genre werd beschouwd, probeerden auteurs met deze 'waarheidsclaims' de positie van het genre te verbeteren.

In het geval van Anna Elisabeth zou het heel goed kunnen dat het verhaal werkelijk een weergave van een of meerdere gebeurtenissen uit haar eigen leven bevat. In dat geval levert de roman een mogelijke reden voor haar ongetrouwde leven. Maar ook de optie dat zij zich aansloot bij de 'waarheidsclaim', zonder de gebeurtenissen daadwerkelijk zelf te hebben meegemaakt, is zeer aannemelijk. In beide gevallen is het interessant de roman van Anna Elisabeth hier te behandelen. Niet alleen geeft het een (mogelijk) biografisch verhaal weer, ook vertelt het ons over haar schrijfstijl en literaire ambitie.

'Standvastige en Edelmoedige gelieven' vertelt het verhaal van Louisa, een jongedame die opgroeit in Engeland. De gelijkenissen tussen Louisa en Anna Elisabeth zijn duidelijk aanwezig. Louisa wordt omschreven als een geleerde jongedame, die alles wat zij weet van haar vader heeft geleerd. Ze is slimmer en leert sneller dan menig jongen van haar leeftijd. Daarbij maakt ze niet om rijkdom of mooie kleding, maar besteedt ze haar tijd aan bidden, muziek maken, studeren en het helpen van haar naasten. Het verhaal bevat vervolgens al het verdriet en drama dat van een roman mag worden verwacht. Louisa reist samen met haar broer naar een tante waarmee het contact lang verbroken is geweest. Daar aangekomen blijkt Louisa's neef een bijzondere persoonlijkheid. De twee worden verliefd en hoewel zij weten dat het eigenlijk ongehoord is, zweren zij elkaar trouw voordat Louisa terug naar huis keert. Wanneer haar vader hoort over de trouwbelofte verbiedt hij haar om haar neef nog te zien en stelt direct een andere huwelijkskandidaat voor, waarop Louisa op haar knieën neervalt en uitroept:

Neen Vader neen, ik zal u nooit dat verdriet aandoen van teegen uwen zin te trouwen, laat mij dan ook niet teegen de mijne, laat mij blijven die ik ben en meer begeer ik niet.⁷⁸

Haar vader wijkt niet en Louisa is verscheurd van twijfel en verdriet. Haar neef besluit haar hierop van de trouwbeloften te ontdoen, zodat zij zonder schuldgevoel de wens van haar ouders kan navolgen. Maar de huwelijkskandidaat die haar vader heeft voorgesteld blijkt een 'edelmoedige jongeheer' die het niet kan verdragen twee harten die zoveel van elkaar houden te scheiden en hij trekt zijn huwelijksaanbod in. Toch wil haar neef haar niet dwingen een nieuwe trouwbelofte aan te gaan. Hij keert huiswaarts met de boodschap op haar te wachten, maar het te begrijpen als zij iemand van betere komaf trouwt. In dezelfde periode verliest haar vader zijn vermogen, waardoor Louisa en haar vader ineens in armoede moeten leven. Dat moment wordt aangegrepen door een nieuwe huwelijkskandidaat:

James, een jongheer van grooten huise, in de nabuurschap van Louisa woonende nam alle gelegenheid waar om in haar gezelschap te zijn, hoopende zijn voordeel met haare armoede te maaken.⁷⁹

---

⁷⁸ Anna Elisabeth Buma, Standvastigen en Edelmoedige Gelieven. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 375, [33].

⁷⁹ Ibidem, [42].

Op een avond volgt hij haar het park in en doet haar, met goedkeuring van haar vader, een huwelijksaanzoek. Louisa is ontroerd door het aanzoek, maar geeft zonder omhaal aan dat zij nooit op die manier van hem zou kunnen houden. In dit gedeelte van de roman zou de verklaring voor Anna Elisabeths eigen ongehuwde leven kunnen schuilen. Na James afgewezen te hebben, reageert hij zeer gewelddadig en niet als de nette heer die Louisa gewend is.

En wat vermoogen de teegenstreevingen eener zwakke, en reeds van angst half doode vrouwe, teegen de woedende drift eenes sterken en geresolweerden mans! Voordat hij van haar weg ging zeide hij dat hij nu voldaan was, en 't oogmerk van zijne langduurige aanzoekingen bereikt had, en haar voorts niet langer moeilijk zoude zijn.⁸⁰

Louisa wordt verkracht en blijkt later zwanger van haar verkrachter te zijn. Haar neef hoort van dit alles en besluit haar op te zoeken. Hij treft haar verzwakt en ziek aan in haar huis en besluit haar, ondanks alles, een huwelijksaanzoek te doen. Ze vertrekken samen naar Ierland: 'Philarethes en Louisa leeven te zaemen in een volmaakt gelukkigen staat, dewijl hunne trouw op deugd gegrond is.'⁸¹

Anna Elisabeth volgt met deze verhaallijn het drama, verdriet en de lusten die in een goede roman van de achttiende eeuw hoorden voor te komen. Daarbij is haar waarheidsclaim iets dat vaker in romans van deze tijd voorkwam, wat betekent dat het de auteur niet daadwerkelijk overkomen hoeft te zijn. Of de verkrachting voor Anna Elisabeth biografisch, en daarmee een reden om niet te trouwen, is een mogelijkheid die helaas niet te achterhalen is. Desondanks zegt de roman veel over de gedachtes die Anna Elisabeth nahoudt op het huwelijk. Wederom wordt het belang van een uit liefde voltrokken huwelijk benadrukt. Daarbij staat het voor Louisa vast dat zij gaat trouwen, de vraag is alleen met wie. De plicht van het huwelijk, die Anna Elisabeth ook in haar tekst 'Waardste Dogters' benoemt, komt tevens in deze roman naar voren. Ook het belang van de deugden hebben we in haar eerdere tekst al kunnen lezen.

'Zwaarigheeden in 't huiwelijk'

Een aannemelijkere reden voor het ongetrouwde leven van Anna Elisabeth Buma geeft zij in een ongedateerde tekst in briefvorm, waarin zij de 'zwaarigheeden in 't huiwelijk' beschrijft.⁸² De tekst eindigt abrupt zonder ondertekening of datum. Het is waarschijnlijk dat deze er ooit wel geweest is, maar dat de laatste pagina('s) van het essay verloren zijn gegaan. Desondanks is het document een interessante kennisbron.

Uit de tekst wordt duidelijk dat Anna Elisabeth een huwelijksaanzoek heeft ontvangen van een man van goede huizen. Ieder ander zou deze kans niet kunnen laten lopen, maar Anna Elisabeth schrijft:

---

⁸⁰ Anna Elisabeth Buma, Standvastigen en Edelmoedige Gelieven. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 375, [45].

⁸¹ Ibidem, [58].

⁸² Anna Elisabeth Buma, Zwaarigheeden in 't huiwelijk. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 379.

Moet ik u dan mijne vriendin mijne zo dikwijls genoemde zwaarigheden in 't huiwelijk alle weder herhaalen? En heugt 't u niet meer, hoe dikwijls ik teegen u plag te zeggen, hoe ik een volmaakt man krijgende nog maar een gebrekkige huisvrouw en een slecht man mij ten deel vallende een zeer slechte echtgenootte zijn zou? ⁸³

Het is duidelijk dat ze van mening is dat een gehuwd leven niet voor haar is weggelegd. In de brief geeft ze hiervoor twee redenen. Ten eerste maakt ze duidelijk dat haar karakter niet gemaakt zou zijn om in het huwelijk te treden. Dit zou daarvoor 'te aanzienlijk' en 'te weinig zachtzinnig' zijn. Liever dan een echtgenoot heeft ze de rust, stilte en de aanwezigheid van een goed boek. De 'dierlijke liefde' die in het huwelijk zo belangrijk wordt bevonden, veracht ze. Haar tweede bezwaar tegen het huwelijk, is dat het krijgen van kinderen hierbij hoort. Het liefst blijft ze zo ver mogelijk bij kinderen vandaan; ze verhoudt zich liever met 'verheeven bekommelingen'. Uiteindelijk komt ze tot het besluit, dat zij geen echtgenoot nodig heeft in haar leven. Daarbij maakt ze duidelijk dat ze ergens wel weet dat ze hiermee een belangrijke plicht niet nakomt. Toch ligt dit, religieus gezien, in de vroegmoderne tijd anders dan voorheen.

Met de Reformatie en de komst van de protestantse kerk in de Republiek, veranderde ook de visie op het huwelijk. Bij de katholieken werd het huwelijk als een plicht gezien, maar stond ook het celibaat, de bewuste keuze van voornamelijk geestelijken om ongetrouwd te blijven, hoog in het vaandel. De voornaamste reden om wel te trouwen en seksueel actief te zijn was voortplanting. De gereformeerden benadrukten juist dat een gehuwd leven in geen enkel opzicht minder waard zou moeten zijn dan een celibatair leven. Voor hun was liefde de belangrijkste reden voor het huwelijk, niet de voortplanting. De voortplanting werd niet onbelangrijk bevonden, maar zou vanzelf het gevolg zijn van een oprechte liefde tussen man en vrouw.⁸⁴ Als uitgesproken aanhanger van de gereformeerde kerk is het misschien minder verwonderlijk dat Anna Elisabeth koos voor een ongehuwd leven: de nadruk lag meer op morele redenen om te trouwen, of juist niet, dan op de praktische.

Over haar besluit dat een man niet nodig is in haar leven schrijft zij: 'Maar kunt gij mij overreeden dat het noodzakelijk is dat ik mij tegen mijn genie aan plichten op den hals haal, daar ik vrij van kon?'⁸⁵ Het interessante aan deze laatste zin is dat 'genie' op verschillende manieren kan worden geïnterpreteerd. In de moderne opvatting bedoelt men met genie iemand met een aangeboren intelligentie. In de vroegmoderne tijd werd genie echter ook gebruikt als synoniem van karakter of persoonlijke aard.⁸⁶ Welke van de twee interpretaties Anna Elisabeth in haar brief gebruikt, is niet met zekerheid te stellen. Toch is het aannemelijk dat zij hier met genie doelde op haar eigen intelligentie. In de biografie wordt omschreven dat zij ooit tegen een vriendin, Catharina Wilhelmina Frederica Johanna Elisabeth Driessen, gravin van Limburg-Stirum, gezegd zou hebben: 'Och, spreek er toch niet van, dat ik die talen lees, want de geleerde vrouw wordt geschuwd, de vrouwen zijn meestal bang voor haar en de

---

⁸³ Anna Elisabeth Buma, Zwaarigheden in 't huiwelijk. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 379, [1].

⁸⁴ Manon van der Heijden, ' "Marriage Formation": Law and Custom in the Low Countries 1500-1700', in: Silvana Seideel Menchine ed., *Marriage in Europe 1400-1800* (Toronto 2016) 155-175, aldaar 156-160.

⁸⁵ Anna Elisabeth Buma, Zwaarigheden in 't huiwelijk. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 379, [2].

⁸⁶ Deze betekenis van het woord 'genie' is afkomstig van de website van het instituut van Nederlandse taal: <https://ivdnt.org/zoeken-in-woordenboeken?w=genie> (geraadpleegd op 23-6-2020).

mannen, zelfs de geleerde mannen, kunnen 't ook niet goed verdragen, dat eene vrouw eenige meer dan gewone kennis bezit.'⁸⁷

Zoals hierboven al vermeld, is de bewuste keuze van vrouwen om ongehuwd te blijven in de bestaande historiografie vrijwel niet onderzocht. Een gehoorde reden hiervoor is dat documenten waarin vrouwen zelf aangeven dat het om een bewuste keuze gaat en daar ook nog een reden voor geven, schaars en moeilijk te vinden zijn. Wat dat betreft hebben we met de brief van Anna Elisabeth een redelijk uniek stuk in handen. Hoewel er tot nu toe wel enkele gedichten bekend zijn van vrouwen die aangeven niet verheugd te zijn over het huwelijk dat hen te wachten staat, zoals Catharina Questiers en Elisabeth Maria Post, zijn deze vrouwen uiteindelijk wel getrouwd.⁸⁸ Anna Elisabeth spreekt zich uit tegen het huwelijk en houdt hier vervolgens aan vast door haar hele leven ongetrouwd te blijven.

De (ongetrouwde) vrouw

Anna Elisabeth Buma is haar hele leven ongetrouwd gebleven. In de teksten die over het huwelijk en haar gedachten hierover gaan, vallen een aantal dingen op. Allereerst maakt ze meerdere keren duidelijk dat ze zich bewust is van het feit dat het eigenlijk haar plicht is te trouwen en kinderen op de wereld te zetten. Op dit gebied is ze ook naar anderen toe overtuigend en stichtelijk, zoals te lezen is in 'Waardste Dogters'. Toch kiest ze er zelf vervolgens bewust voor om dit niet te doen.

Een mogelijke, maar onwaarschijnlijke, reden hiervoor is te vinden in haar roman. Het hoofdpersonage wordt op gewelddadige wijze verkracht. Op de eerste pagina is te lezen dat de roman geschreven is naar aanleiding van iets dat de schrijfster zelf is overkomen. Dit zou dus kunnen betekenen dat Anna Elisabeth in haar jeugd slachtoffer is geweest van een verkrachting, en daardoor nooit meer het huwelijk aan heeft willen gaan. Het is echter aannemelijk dat de boodschap op de eerste pagina onder de waarheidsclaim valt, iets wat door schrijver van romans werd gebruikt om het genre beter op de kaart te zetten. Toch is de algemene mening van Anna Elisabeth wel goed te achterhalen middels de roman. Het hele verhaal draait om het belang van ware liefde en de deugdelijkheid in een goed huwelijk. Het is waarschijnlijk dat dit voor Anna Elisabeth zelf dus als de kernwaarden van het huwelijk werden gezien.

Een duidelijkere reden voor haar ongehuwde status is te vinden in haar brief 'De zwaarigheden in t huiwelijk'. Hierin beschrijft Anna Elisabeth dat ze te intelligent zou zijn om zich aan een man te onderwerpen. Daarbij is ze van mening dat haar karakter simpelweg niet geschikt is voor een leven als huisvrouw en moeder. Tot slot benadrukt ze ook in deze tekst het belang van ware liefde in een goed huwelijk. Deze boodschap zal ongetwijfeld te maken hebben met het belang dat zij aan het protestantse geloof hechtte: binnen de protestantse kerk werd liefde in een huwelijk steeds duidelijk gepropagandeerd. Het belang van liefde dat Anna Elisabeth Buma in deze teksten zo benadrukt, zal dus niet enkel te maken hebben gehad met haar eigen denkbeelden maar ook een manier geweest zijn om te benadrukken dat zij het protestantse geloof aanhing.

---

⁸⁷ J.H. Beucker Andreae, 'Anna Elisabeth Buma, 53.

⁸⁸ Schenkevekd-van der Dussen, *Met en zonder lauwerkrans*, 11.

3. De politiek georiënteerde vrouw

Internationaal gezien was de achttiende eeuw niet alleen de eeuw van de Verlichting, maar ook de eeuw van politieke omwentelingen en sociale emancipatie. Belangrijke gebeurtenissen op internationaal gebied zijn de Franse Revolutie en de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog, maar overal in en buiten Europa werden de geldende politieke structuren omvergeworpen of aan banden gelegd.⁸⁹

In de Nederlandse Republiek is de eeuw bekend komen te staan als een periode van achteruitgang en verval, met economische stagnatie en politieke strubbelingen.⁹⁰ In een periode waarin veel gewesten geen stadhouder hadden aangesteld en de regenten de touwtjes in handen hadden, was Friesland Willem IV als stadhouder altijd blijven steunen. Door toedoen van een volksbeweging werd hij in 1747 verheven tot stadhouder van alle zeven gewesten. Na zijn overlijden werd de minderjarige Willem V benoemd tot stadhouder, met zijn moeder als regentes en de hertog van Brunswijk als voogd. In 1766 werd hij meerderjarig en kreeg daarmee officieel de macht in handen, terwijl van Brunswijk in werkelijkheid de meeste beslissingen bleef nemen. In 1767 trouwde Willem V met prinses Wilhelmina van Pruisen, waarmee inmenging van deze staat in de militair zwakke Nederlandse Republiek steeds realistischer werd. Toen de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog tot steeds meer spanningen tussen de Nederlandse Republiek en Groot-Brittannië leidde en uiteindelijk in 1780 uitmondde in de Vierde Engelse Zeeoorlog kwamen de spanningen in de Republiek tot een hoogtepunt. De patriotten waren van mening dat de schuld van het verval gezocht moest worden bij de stadhouders, die de vrijheid van het volk in gevaar brachten.⁹¹

Tussen 1780 en 1787 verkeerde de Republiek op de rand van een burgeroorlog met enerzijds de patriotten die de stadhouders van het huis Oranje ervan beschuldigden de 'ware vrijheid' in gevaar gebracht te hebben. De orangisten anderzijds, vooral gerepresenteerd in Friesland, Zeeland en delen van Gelderland, riepen juist dat de stadhouder als machtige politieke speler de enige was die de politieke orde kon beschermen.⁹² Gedurende deze periode was de positie van de stadhouder onzeker, maar met behulp van het Pruisische leger werd deze in 1787 hersteld. Veel patriotten vluchtten naar Frankrijk, uit angst voor represailles. Hier raakte de ideologie van de patriotten vanaf 1789 onverbreekelijk verbonden met die van de Franse Revolutie. Deze ideeën kregen eerst voet aan de grond in de Zuidelijke Nederlanden, toen de Fransen hier tussen 1792 en 1794 de macht overnamen. In 1795 werden eerst de Zuidelijke Nederlanden formeel bij Frankrijk ingelijfd, waarna de legers zonder problemen door konden trekken naar de Noordelijke Nederlanden. Hier werden ze door de patriotten met open armen ontvangen als verlossers van de tirannie van de stadhouder. Vanaf 1795 werd de naam van de Nederlandse Republiek veranderd in de Bataafse Republiek. Na iets meer dan tien jaar werd deze alweer afgeschaft en veranderd in het Koninkrijk Holland onder koning Lodewijk Bonaparte. Weer luttele jaren later vertrokken

---

⁸⁹ Michiel van Os en Menno Potjer, *Een kennismaking met de geschiedenis van de nieuwe tijd* (Bussum 2007) 139-140.

⁹⁰ Jonathan I. Israel, *De Republiek. 1477-1806* (1996, Franeker) 1101-1103.

⁹¹ Israel, *De Republiek*, 1235.

⁹² van Os en Potjer, *Een kennismaking met de geschiedenis van de nieuwe tijd*, 148-151.

de Franse legers en ontstond het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden onder koning Willem I.⁹³

Als belezen en geleerde vrouw hield Anna Elisabeth Buma zich duidelijk en uitgesproken bezig met zowel de nationale als internationale ontwikkelingen. Toch lijkt ze het in de binnenlandse politiek moeilijk te vinden een kant te kiezen. In verschillende documenten komt haar mening over ontwikkelingen in binnen- en buitenland naar voren.

'Chronykie'

Dat Anna Elisabeth Buma geïnteresseerd was in de wereld om haar heen, blijkt wel uit het feit dat zij besloot tot het bijhouden van een kroniek waarin zij geruime tijd, van 1766 tot 1796, de belangrijkste nationale én internationale gebeurtenissen opschreef.⁹⁴ Het bijhouden van een kroniek was tot zeker ver in de achttiende eeuw een heel gebruikelijke bezigheid. Toch zijn er van de enorme hoeveelheden kronieken die bewaard zijn gebleven, vrijwel geen vrouwelijke schrijvers bekend.⁹⁵ Interessant dus dat Anna Elisabeth besloot zich te wagen aan deze, zo het lijkt, mannelijke traditie.

Het genre was populair onder alle lagen van de bevolking, ook toen kranten en nieuwsbladen al meer in opkomst waren. In sommige gevallen schreef men over gebeurtenissen uit het verleden, maar veel vaker ging het over de gebeurtenissen uit de eigen tijd.⁹⁶ De reden voor deze enorme populariteit van kronieken is tot op heden nog niet volledig achterhaald, maar wel is er steeds meer bekend over de redenen voor het schrijven ervan. Het beginpunt van een kroniek ligt vaak in een crisis of oorlog; een periode waarin mensen de gebeurtenissen vast willen leggen. Het lijkt erop dat zij duidelijk wilden maken hoe deze omstandigheden hun leven beïnvloedde, en hun lezers de lessen wilden meegeven die ervan geleerd konden worden. Andere kroniekschrijvers gebruikten het schrijven simpelweg om zelf overzicht te houden in verwarrende perioden. De overzichten verschenen zelden in druk, maar werden als handgeschreven teksten wel verspreid en doorgegeven.⁹⁷

Met het schrijven van een kroniek wilde Anna Elisabeth waarschijnlijk aansluiting vinden bij de populariteit van het genre, daarbij aangespoord door de economische en politieke ontwikkelingen om haar heen. De 'merkwaardige gebeurtenissen' die zij besluit op te schrijven lopen qua onderwerpen ontzettend uiteen. Veel ervan zijn politiek van aard, maar ze benoemt ook de komst van een nieuw soort porselein en besteedt veel aandacht aan de uitvinding van de luchtballon en de experimenten die hiermee gedaan worden. Hoewel de auteur bij kronieken niet het middelpunt is en er in veel mindere mate dan in brieven of gedichten een mening wordt geuit, is het standpunt van Anna Elisabeth op te maken uit bijvoorbeeld haar woordkeus en de selectie van gebeurtenissen.

Anna Elisabeth schreef over de gebeurtenissen in haar eigen tijd. De kroniek beslaat een lange periode die samenvalt met haar leven. Toch lijkt het erop dat ze de eerste paar jaren

---

⁹³ Israel, *De Republiek*, 1243-1247.

⁹⁴ Anna Elisabeth Buma, *Chronykie*. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 374.

⁹⁵ Judith Pollmann, 'Archiving the Present and Chronicling for the Future in Early Modern Europe', *Past & Present*, 230:11 (2016) 231-52, 236.

⁹⁶ Pollmann, 'Archiving the present', 235.

⁹⁷ *Ibidem*, 235-236.

met terugwerkende kracht heeft geschreven. Er is een groot verschil in de keuze voor onderwerpen en de mate van informatie die zij aan het begin van haar kroniek en aan het einde geeft. Waar ze in het begin van de kroniek veelal buitenlandse politiek bespreekt in kort, zakelijk taalgebruik, schemert vanaf de jaren 1780 haar eigen mening steeds meer door in haar tekst. De berichten worden langer en uitgebreider. Dit blijkt ook wel uit het feit dat de gebeurtenissen van de jaren 1766 tot 1780 in tien bladzijden worden behandeld, om vervolgens voor de jaren 1780 tot 1796 dertig pagina's te gebruiken. Dit kan er natuurlijk ook mee te maken hebben dat ze tijdens het schrijven van de kroniek ouder is geworden, of dat de gebeurtenissen vanaf 1780 haar meer aan het hart gingen. Maar het is ook goed mogelijk dat zij rond 1780 begonnen is met schrijven en het nodig vond de daaraan vooraf gegane belangrijke gebeurtenissen te noteren.

1766 tot 1780: revoluties en het stadhouderschap

In het eerste gedeelte van de kroniek is het overlijden van wereldlijke en kerkelijke leiders zorgvuldig bijgehouden, waarbij ook de mogelijke opvolging wordt benoemd. Daarbuiten gaan de berichten voornamelijk over de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd en gebeurtenissen omtrent de prins van Oranje en zijn vrouw. Deze berichten worden afgewisseld met wat meer lokale berichten over bijvoorbeeld veeziekte in Friesland of een brand in het Blokhuis van Leeuwarden. Dit zien we vaker in vroegmoderne kronieken: internationale gebeurtenissen zijn moeiteloos verweven met gebeurtenissen dicht bij huis.⁹⁸ Het lokale nieuws is bij Anna Elisabeth echter, zeker in het begin, zeer summier aanwezig.

Het startpunt van de kroniek is de aanvaarding van het stadhouderschap van Willem V, op het moment dat hij in 1766 meerderjarig wordt. Anna Elisabeth schrijft hierover uiterst beknopt:

1766: den 8 maart heeft Willem de V Prins van Orange en Nassau het stadhouderschap over de 7 vereenigde Provinciën aangevaard.⁹⁹

Toch ziet zij de komst van deze nieuwe stadhouder blijkbaar als begin van een nieuwe periode, en daarmee als beginpunt van haar kroniek. Vervolgens zijn door het gehele eerste gedeelte berichten omtrent de prins en zijn vrouw, 'de prinses Wilhelmina van Pruïen', te lezen. Zo is zij op 27 maart 1769 van een 'voldragen doch doden zoon verlost'¹⁰⁰ en is zij in december 1769 'zwaar gevaarlijk aan de kinderziekte geweest, doch gelukkig daarvan hersteld'.¹⁰¹ Vrijwel alle binnenlandse berichten aan het begin van de kroniek gaan over de familie van Oranje. Het feit dat Anna Elisabeth haar kroniek begint met het stadhouderschap van Willem V kan erop wijzen dat zij een aanhanger van de Oranjes was, in een tijd waarin de positie van de stadhouder nog altijd een heet hangijzer was. Voor een dame van adel uit Friesland is dit niet

---

⁹⁸ Pollmann, 'Archiving the present', 243.

⁹⁹ Anna Elisabeth Buma, Chronykie. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 374, [1].

¹⁰⁰ Ibidem, [2].

¹⁰¹ Ibidem, [3].

heel vreemd, de steun voor het stadhouderschap was in Friesland over het algemeen altijd groot.¹⁰²

Aan het begin van de kroniek beschrijft Anna Elisabeth maar weinig gebeurtenissen per jaar, soms zelfs maar één, en allen zeer beknopt. Alleen het overlijden van Paus Clemens XIII¹⁰³ en de pest in Polen¹⁰⁴ kunnen op meer aandacht rekenen, hier besteedt ze zeker een halve pagina aan. Naarmate de kroniek vordert worden gebeurtenissen langer en uitgebreider beschreven, maar de eventuele naslepen of gevolgen ervan laat ze buiten beschouwing. Zo beschrijft ze 'een groote omwenteling' aan het Zweedse hof in 1772 vrij uitgebreid¹⁰⁵, om hier vervolgens niets meer over te melden. De Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog vormt hierop een uitzondering. Dit is op zich niet verrassend, aangezien de situatie in Amerika in de gehele Republiek op de voet werd gevolgd. De onafhankelijkheidsstrijd herinnerden veel mensen uit de Republiek aan hun eigen strijd tegen de Spanjaarden, waardoor men zich verbonden voelde met de kolonisten.¹⁰⁶ Over de Boston Tea Party, het officiële begin van de Onafhankelijkheidsoorlog in 1773, schrijft Anna Elisabeth dat men in Amerika, na lang 'gesmeuld' te hebben:

Hier ernstig bedacht (begon) te worden om deze dwinlandij, waar van men door geenerley smeekschriften noch verzoeken verlichting verkrijgen kon, met geweld teegen te gaan en als het gemeen den alle thee die te Boston in de haven in veele wel geladen scheepen door Engeland gezonden was, teegen wil en dank der stad, in zee geworpen had, begon kort daarop eene openbaare oorlog tusschen de Colonien en het Moederland.¹⁰⁷

In de rest van haar kroniek is het vervolg van de Amerikaanse ontwikkelingen te lezen, waar ze dus goed van op de hoogte moet zijn geweest. Zo is er in 1775 te lezen dat de dertien Engelse Coloniën een 'congres of verbond van vereeniging' hebben gesloten¹⁰⁸ en in 1782 dat de Nederlandse Republiek de onafhankelijkheid van de '13 vereenigde Amerikaansche Staten' heeft erkend.¹⁰⁹

1780 tot 1796: oproerige bendes

Vanaf 1780 vindt er een duidelijke omslag van buitenlandse naar binnenlandse ontwikkelingen plaats. De buitenlandse gebeurtenissen verdwijnen niet, maar Anna Elisabeth richt zich meer op de gebeurtenissen dichterbij huis. Twee lange passages schrijft zij over gebeurtenissen in Franeker: het tweede eeuwfeest van de 'Hoogeschool aldaar'¹¹⁰ en het vertrek van vier

---

¹⁰² Israel, *De Republiek*, 1219.

¹⁰³ Anna Elisabeth Buma, *Chronykie*. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 374, [2].

¹⁰⁴ *Ibidem*, [4].

¹⁰⁵ *Ibidem*, [6].

¹⁰⁶ Friso Wielenga, *Geschiedenis van Nederland. Van de Opstand tot heden* (Amsterdam 2012) 166.

¹⁰⁷ Anna Elisabeth Buma, *Chronykie*. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 374, [7,8].

¹⁰⁸ *Ibidem*, [10].

¹⁰⁹ *Ibidem*, [13].

¹¹⁰ *Ibidem*, [15].

professoren op 15 mei 1787 die beschuldigd werden van 'professoren onwaardige gedraagingen' en zich teveel met politieke zaken bezig zouden hebben gehouden.¹¹¹

Buiten deze lokale berichten beschrijft Anna Elisabeth vooral de politieke spanningen in de Republiek. Te lezen is dat de Staten van Holland in 1787 besluiten de prins van Oranje te ontslaan van zijn positie als Kapitein-Generaal¹¹², dat in Dordrecht onder druk van een gewapend burgerkorps is besloten de prins niet langer als stadhouder en Admiraal-Generaal te aanvaarden¹¹³ en dat de Staten van Utrecht 'den Prins van Orange gesuspendeerd in zijn post als Capitein-Generaal' hebben.¹¹⁴

Over een belangrijke gebeurtenis in 1787 schrijft ze:

Den 28 Juny wierd haare K. Hoogheid Mevrouw de Princes van Orange op haare reis van Nijmwegen naar den Haag bij de Goejans Verwellensluis door eenige gewapende burgers en militairen tegengehouden.¹¹⁵

Het gevolg van deze gebeurtenis was dat de koning van Pruisen, de broer van de prinses van Oranje, troepen stuurden om de rust te laten wederkeren. Dat lukt, want op 24 september 'is zijne hoogheid prins Wilhem de V in alle zijne rechten en preminentien hersteld zijnde, als in zeegepraal op het Hof in 's Hage wedergekomen.'¹¹⁶

In de betrekkelijk rustige periode die hierop volgt in de Republiek, richt Anna Elisabeth zich voor korte tijd weer iets meer op buitenlands nieuws. Ze beschrijft onder andere een nieuwe grondwet in Polen¹¹⁷ en een mislukte moordaanslag op de koning van Zweden¹¹⁸. Ook de Franse Revolutie kan op aandacht rekenen, al schrijft ze er niet zoveel over als men misschien zou verwachten.¹¹⁹ Vanaf de inval van de Fransen in de Nederlandse Republiek in januari 1795, richt ze zich vrijwel uitsluitend op de gebeurtenissen in haar eigen stad en provincie.

De gevluchte patriotten keerden op 4 februari 1795 terug naar Leeuwarden, gevolgd door de 'Fransche Generaal Gaspar Thierry en eene gansche meenigte Franschen in de stad en provincie welke overal bij Burgers en Boeren wierden ingekwartierd'.¹²⁰ De gebeurtenissen die vervolgens om haar heen plaatsvinden beschrijft Anna Elisabeth allemaal even keurig en feitelijk, op de manier waarop ze tot op de dag van vandaag in de geschiedenisboeken terug te vinden zijn. Op de laatste paar bladzijden lijkt het er echter op dat zij, verbouwereerd door de chaos en de veranderingen in haar omgeving, haar mening niet langer voor zich kan houden. Steeds meer schemert deze in haar teksten door. Zeker wanneer de onrust in Leeuwarden toeneemt, kan ze haar ontevredenheid niet meer verbergen.

---

¹¹¹ Anna Elisabeth Buma, Chronykie. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 374, [17].

¹¹² Ibidem, [16].

¹¹³ Ibidem, [18].

¹¹⁴ Ibidem, [19].

¹¹⁵ Ibidem, [18].

¹¹⁶ Ibidem, [21].

¹¹⁷ Ibidem, [26].

¹¹⁸ Ibidem, [27].

¹¹⁹ Ibidem, [28].

¹²⁰ Ibidem, [36].

In de gehele Republiek was er na de komst van de Fransen discussie over de vraag: hoe nu verder? De verschillende gewesten konden het hier maar moeilijk over eens worden. De federalisten, die pleitten voor de zelfstandigheid van de verschillende gewesten, stonden hierbij tegenover de unitarissen, die een eenheidsstaat als doel voor ogen hadden. De Friese Representanten, het toenmalig gewestelijk bestuur van Friesland, waren uitgesproken tégen het idee van een eenheidsstaat. Binnen Friesland zorgde dit ook voor onenigheid, omdat de lokale bestuurders over het algemeen juist vóór deze eenheidsstaat waren. Binnen deze twee partijen had men dan ook nog eens te maken met gematigdere en radicalere leden, waardoor er wel gesproken wordt over een 'samengestelde fractuur van de macht'.¹²¹ De onrust in Friesland nam nog meer toe toen de veranderingen, waarop men had gehoopt met het aantreden van de Friese Representanten, uitbleven. Op het voorstel van de Representanten voor een nieuw verkiezingsregelement voor districtsbesturen reageerde vooral het lokale bestuur van Leeuwarden uitgesproken afkeurend.

Om het verzet vanuit Friesland tegen de eenheidsstaat te breken ontstond in Den Haag een plan om de federalistische Friese Representanten ten val te brengen.¹²² De Franse troepen werden weggeroepen uit Friesland, waardoor gematigde unitarissen vrij spel kregen. In Leeuwarden resulteerde dit in een coup van een groep bewapende radicale burgers die het Landschapshuis binnendrongen en de federalistische Representanten van hun posten ontsloegen. Op 11 februari leek het er vervolgens even op dat de oude situatie hersteld kon worden, maar de radicalen slaagden erin aan de macht te blijven.¹²³ Anna Elisabeth heeft over deze gehele gebeurtenis een vrij uitgesproken mening. Ze schrijft over 'de uit Holland afgezondene deugnieten', 'dit verfoeilijk zich alle gezag aanmatigend hoopje', en 'het oproerig hoopje'.¹²⁴ Dit maakt duidelijk dat ze het absoluut niet eens was met deze ontwikkeling. Nergens anders in de gehele kroniek gebruikt ze dit soort termen of taal. Blij verrast is ze wanneer de Fransen terugkeren en het er even op lijkt dat alles naar het oude hersteld wordt. Woedend, wanneer dit tevergeefs blijkt te zijn. Dit radicale bestuur is volgens Anna Elisabeth Buma het einde van Friesland én het einde van het Vaderland:

Dan 10 dagen daarna, moest het Frans Garnizoen weeder op het onverwagts de stad verlaten, en nu begon die oproerige bende, niets dan moord en wraak blazende, op nu haar rol te speelen, zoo dat men bij honderden de Stad verliet en zoo deden ook voor al de Representanten. Nu begon men door te zien wat onze Franze Broeders met ons voorhadden.. En ik zeg:

FINIS FRISIA, FINIS PATRIA.¹²⁵

---

¹²¹ Johan Frieswijk e.a. ed., *Geschiedenis van Friesland 1750-1995* (Amsterdam 1998) 110.

¹²² Frieswijk e.a. ed., *Geschiedenis van Friesland*, 112.

¹²³ Ibidem.

¹²⁴ Anna Elisabeth Buma, Chronykie. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 374, [42, 43].

¹²⁵ Ibidem, [44].

'Het akelig tafereel der heerschende verdeeldheden en voelingen'

Een uitgebreide mening over de politieke ontwikkelingen in haar land geeft Anna Elisabeth in een essay in briefstijl. Hoewel de tekst niet gedateerd is schrijft ze over de 'beweelingen (die) gedurende deeze laatste jaaren in ons Gemeenebest voorgevallen (zijn)'.¹²⁶ Na de Franse inval in de Nederlandse Republiek van 1795 en de revolutionaire veranderingen die werden doorgevoerd, was er in 1801 sprake van een gematigdere Bataafse Revolutie onder invloed van Napoleon, waarna wederom een nieuwe grondwet werd ingesteld. De officiële naam van Nederland veranderde op dat moment van de Bataafse Republiek naar het Bataafse Gemenebest.¹²⁷ Deze tekst moet dus ten tijden van dit Bataafse Gemenebest geschreven zijn, tussen 1801 en 1806.

De inhoud van haar tekst is helder en op prachtige wijze verwoord, maar het lijkt erop dat Anna Elisabeth er moeite mee gehad heeft haar gedachten op de juiste manier te formuleren. Veel zinnen zijn doorgehaald en opnieuw geformuleerd en er zijn zelfs twee bladzijden uitgescheurd. Het was haar ook niet gewoon zich zo uit te spreken. In het begin van haar brief schrijft zij: 'Gij verwondert u dat ik in alle beweelingen gedurende deeze laatste jaaren in ons Gemeenebest voorgevallen, doorgaans zoo neutraal scheen, en er liefst zoo weinig van sprak als mogelijk was.'¹²⁸ Dat zij er weinig over sprak zegt echter niet dat zij er geen mening over had, integendeel. Dat ze zich stilgehouden heeft, heeft er alles mee te maken dat het volgens haar geen zin had om haar mening te geven. Zelfs naar de meest geleerde mannen werd door het volk niet geluisterd, laat staan naar haar:

Kon een vrouw zich zelve veroorlooven ijverig voor de eene of andere partij uit te koomen, daar er zoo veel toe vereischt wordt, om een rechtmatig denkbeeld van de waare constitutie, en belangens des Vaderlands, in alle de verschillende regeeringsformen daar in plaats hebbende, te verkrijgen.¹²⁹

Uiteindelijk zijn er in de vijftien pagina's tellende tekst twee hoofdlijnen te ontwaren: het belang van de vermenging van christelijke deugden met het bestuur van een staat en de plichten van een deugdelijk burger wanneer het bestuur tekort schiet. Ook hier komt het vrome karakter van Anna Elisabeth, wat we in haar andere werk al zagen, weer heel duidelijk terug.

Allereerst de christelijke deugd. Het doet Anna Elisabeth pijn wanneer mensen met de beste bedoelingen onder valse voorwendselen worden verleid zich aan te sluiten bij een partij. Men schroomt niet om door middel van leugens en 'heimelijke konststreeken' meerdere mensen naar hun partij te trekken 'om zich er vervolgens naar willekeur van te kunnen

---

¹²⁶ Anna Elisabeth Buma, Het akelig tafereel der heerschende verdeeldheden en voelingen. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 377, [1].

¹²⁷ Martijn van der Burg, 'Transforming the Dutch Republic into the Kingdom of Holland: the Netherlands between Republicanism and Monarchy (1795–1815)', *European Review of History* 17:2 (2010) 151-170, aldaar 154-155.

¹²⁸ Anna Elisabeth Buma, Het akelig tafereel der heerschende verdeeldheden en voelingen. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 377, [1].

¹²⁹ Ibidem, [4, 5].

bedienen'.¹³⁰ Zelfs de partijen met de zuiverste ideeën maken zich volgens haar aan deze partijvorming en de daarop volgende 'haatelijkheden' schuldig. Men zou niet zo snel partij moeten kiezen, maar veel bedaarder na moeten denken:

Wat wordt er van, zoo men een partij gekoozen heeft, kan dan niet meer met de vereischte bedaardheid en rechtmatigheid oordeelen en handelen, daar te dikwijls de eigenliefde, die er zich altoos inmengt zoodra men zich openlijk iets aangetrokken heeft ons verstand en oordeel verblinden, ons driftig gaande maken en het ons als een plicht voorschrijven alles ter bevordering der eens omhelsde zaak toe te brengen.¹³¹

Dit soort mensen, die anderen ervan overtuigen dat er iets van de huidige situatie niet deugt, zullen er volgens Anna Elisabeth altijd zijn. Als gevolg daarvan zullen er altijd twee of meerdere partijen zijn die tegenover elkaar komen te staan, waarbij 'met zekerheid te voorspellen (is), dat bij voortduuring van zulke inwendige beroeringen, de staat met rasse schreden tot dezelfde ondergang voortsnel'.¹³²

De oplossing voor dit alles zou volgens Anna Elisabeth te vinden zijn in de deugd en in de 'verwantschap van de Zede en Staatskunde':

Wech met die staatkunde die vol strecken listen en leugens is, was eens de goede trouw oprechtheid en algemeene menschlievendheid de deugden waar van men zich nimmer veroorloofde af te wijken, hoe ras zou des vrede en het geluk zich over den aardbodem uitbreiden!¹³³

In deze uitspraak is zij zich bewust van haar positie als vrouw, want zij vervolgt dat dit niet enkel een uitspraak is 'voor vrouwen die geene hersenen hebben voor staatkunde vatbaar', maar dat ook de meest geleerde mannen proberen te onderzoeken hoe staatkunde en christelijke deugdzaamheid samen kunnen gaan.

De vraag die Anna Elisabeth vervolgens probeert te beantwoorden is hoe de goede en brave burger dan wél kan handelen wanneer zij in het bestuur fouten of 'kwaade handelingen' doorzien.¹³⁴ Het antwoord op deze vraag moet volgens haar met uiterste zorgvuldigheid benaderd worden. Het natuurrecht van alle burgers zou ervoor kunnen zorgen dat alle problemen tussen regenten en 'ingezeeten' makkelijker kunnen worden opgelost, maar in de 'reeds gesloten nauwkeurige overeenkomsten' hebben burgers teveel van dit natuurrecht opgezegd in ruil voor 'constitutioneele inrichtingen'.¹³⁵ Het terugdraaien van deze overeenkomsten is veel lastiger dan het sluiten ervan en om die reden zou men volgens Anna Elisabeth veel langer na moeten denken over veranderingen en omwentelingen en hier veel voorzigtiger mee om moeten gaan. Twisten ontstaan er ook met deze beslissingen, omdat

---

¹³⁰ Anna Elisabeth Buma, Het akelis tafereel der heerschende verdeeldheden en voelingen. HCL, NL-LwNHCL 1795, inv. nr. 377, [2].

¹³¹ Ibidem, [4].

¹³² Ibidem, [6].

¹³³ Ibidem, [7].

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ Ibidem, [8].

wat de een als 'een poging des braaven' schetst de ander een 'oproerigheid' noemt: 'Smal en glibberig wordt hier de weg, en de deugdsaame en verstandige zal met de uiterste omzichtigheid op dezelve wandelen.'¹³⁶

Na al deze voorzichtige benaderingen en het indekken van haar woorden, geeft Anna Elisabeth toch een duidelijke en onomwonden mening over de mogelijkheden bij een onjuist bestuur:

Ik houd het inderdaad voor een afgedaane en volledig beweezen waarheid dat de Souverainste vorst (en dus veel meer allerley andere soort van overheidspersoone) op zulk eene verregaande wijze misbruik maken kan, van het gezach hem opgedragen, dat het niet alleen geoorloofd is, maar zelfs een plicht wordt zich met kracht tegen hem te verzetten en hem zelfs desnoods met geweld zijnen sceppter uit de handen te wringen.¹³⁷

Dit is volgens haar echter pas geoorloofd wanneer alle andere mogelijkheden om onderdrukking tegen te gaan zinloos zijn gebleken. Een opstand of 'gisting' heeft zoveel haat en onschuldig bloed tot gevolg dat men ten alle tijden moet nagaan of de uitkomst dit waard is. Daarvoor moet een heerschappij ondragelijk en onmenselijk zijn, wat het alleen in de 'allerzeldzaamste gevallen' is.¹³⁸ Daar komt volgens Anna Elisabeth nog eens bij dat een burger voor de ontwikkelingen van de politiek afhankelijk is van wat anderen hem vertellen 'en daar zulke zaken meest al boven zijn begrip gaan, kan hij indien hij voorzichtig en verstandig handelen wil, zich in dezelve niet inlaten'.¹³⁹ Een goed burger moet de overheden met eerbied behandelen, maar niet meegaan in alles wat de regeerders beweren. Uiteindelijk draait alles om balans:

Een burger die zijn waarde als mensch en lid van een beschaafd land gevoelt, behoort altoos zijn wettige overheden met eerbied te behandelen, maar nimmer slaafs of vreesachtig voor dezelve te kruipen.¹⁴⁰

Anna Elisabeth is daarbij van mening dat de mensen die wél verstand hebben van de bestuurskwesties en inzien wat er moet veranderen, zich stil moeten houden 'zoo lang het grootste gedeelte van een volk niet eenstemmig is in iets af te keuren'.¹⁴¹ Het zijn uiteindelijk degene die de ambten bekleden, zij die de zorg dragen voor het algemeen welzijn, die de taak hebben om te waken voor 'grootte feilen in de regeringsform'.¹⁴² Echter, alleen mannen die waarlijk godsdienstig en deugdzaam zijn, zijn hierin te vertrouwen. Zolang de godsdienst en

---

¹³⁶ Anna Elisabeth Buma, Het akelig tafereel der heerschende verdeeldheden en voelingen. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 377, [8].

¹³⁷ Ibidem, [9].

¹³⁸ Ibidem, [9].

¹³⁹ Ibidem, [10].

¹⁴⁰ Ibidem, [10].

¹⁴¹ Ibidem, [11].

¹⁴² Ibidem, [12].

de deugd de overhand nog niet hebben, is alle hoop op een 'in allen opzichten gelukkigmakende burgerlijke inrichting slechts een herzenschim'.¹⁴³

Toch is er hoop, stelt ze. Tussen alle woelingen en opstootjes, onderscheidt zij 'somwijlen op der puinhopen der omvergerukte kasteelen der dwalingen en vooroordelen, toebereidselen om grondslagen te leggen ter opbouw der nuttigste en gewenschte waarheden'.¹⁴⁴ Dit zal pas slagen wanneer meer mensen 'verlicht raken' en daarmee de bereidheid ontstaat mee te werken aan deze betere staatsindeling. Dit zal nog lang duren en de huidige generatie zal het zeker niet meer meemaken, maar Anna Elisabeth stelt:

Eens nog moet het menschdom door de voorbeelden van zoo veele verloopene eeuwen onderricht eindelijk zich de wijsheid, de dwaasheid, de uitvindingen en oefeningen van allen te nutte maaken, en ondervinden dat zijne zedelijke volmaaktheid alleen hem van alle andere voorrechten het rechte gebruik leeren, het rechte genot geeven kan.¹⁴⁵

De politiek georiënteerde vrouw

Anna Elisabeth Buma interesseerde zich ontzettend in de wereld om haar heen. Het feit dat zij besloot tot het bijhouden van een kroniek, waarin ze alle 'merkwaardige' gebeurtenissen optekende, wijst erop dat ze het belangrijk vond deze vast te leggen voor de mensen om haar heen en voor latere generaties. Dit is vrij merkwaardig voor een vrouw uit de vroegmoderne tijd: er zijn maar heel weinig vrouwelijke kroniekschrijvers bekend. Hoewel de onderwerpen in de kroniek uiteenlopen, voeren de grote politieke omwentelingen de boventoon. Door de manier van schrijven wordt, zeker aan het einde van de kroniek, duidelijk wat Anna Elisabeth vond van de, met name, binnenlandse gebeurtenissen. Zo is uit de tekst op te maken dat ze aanhanger van het huis van Oranje was, voor een vrouw van Friese adel niet heel verrassend. Verrassender is haar uitgesproken mening over tegenstanders van het huis van Oranje: de manier waarop zij hun verzet vormgeven vindt zij ongehoord. Dit blijkt ook uit de brief die ze een aantal jaar na de kroniek schrijft. Ze maakt duidelijk dat een gewelddadig oproer echt alleen als laatste redmiddel is geoorloofd, omdat het verdriet en de ellende ervan eigenlijk nooit opwegen tegen de resultaten.

Deze teksten, met name de kroniek, versterken de aanname dat Anna Elisabeth Buma niet enkel schreef om haar eigen gedachten te ordenen. Het lijkt erop dat zij graag wilde dat haar teksten door anderen werden gelezen en dat op die manier de gebeurtenissen uit de achttiende eeuw niet vergeten zouden worden.

---

¹⁴³ Anna Elisabeth Buma, Het akelig tafereel der heerschende verdeeldheden en voelingen. HCL, NL-LwnHCL 1759, inv. nr. 377, [14].

¹⁴⁴ Ibidem, [15].

¹⁴⁵ Ibidem, [15].

Conclusie

De vraag die centraal stond in dit onderzoek luidt: op wat voor manier speelde het schrijven een rol in het leven van Anna Elisabeth Buma, een vrouw van adel in achttiende-eeuws Friesland? Door te kijken naar de verschillende maatschappelijke rollen die uit haar teksten duidelijk worden is geprobeerd hier een antwoord op te geven.

Schrift speelde een grote rol in het leven van Anna Elisabeth Buma. Van jongs af aan hield ze zich bezig met lezen en schrijven in verschillende talen, en in meerdere bronnen wordt zij als vertaalster genoemd. Het lijkt erop dat op moeilijke momenten in haar leven, schrijven voor haar een manier vormde haar gevoelens te uiten. Na het overlijden van zowel haar vader als haar broertje neemt ze het besluit de pen op te pakken en haar gevoelens op papier te zetten. Maar niet alleen ten tijden van verdriet was schrijven voor haar een belangrijke bezigheid.

Op religieus gebied vormde schrift voor Anna Elisabeth de basis. De Bijbel gold voor haar als belangrijkste bron en ze achtte het van uiterst belang deze uitvoerig te bestuderen en over de inhoud vervolgens zelf een mening te vormen. Het gebruik van 'de rede' speelde hierbij een belangrijke rol. In dit opzicht vormt ze een goed voorbeeld voor de manier waarop religie en rede in de achttiende eeuw probleemloos met elkaar verbonden konden worden. Het lijkt erop dat Anna Elisabeth op religieus gebied het schrift en haar studie niet enkel gebruikte om zelf wijzer te worden, maar dat ze probeerde andere gelovigen ook op deze manier te verlichten. Door essays, in briefvorm, die ze ongetwijfeld de ronde deed gaan of voorlas, probeerde ze anderen ervan te overtuigen dat alle gewoonten en gebruiken in het geloof en tijdens kerkdiensten door de mensen zijn verzonnen. Dit is allemaal helemaal niet nodig. Het belangrijkste is dat men uitgebreid de tijd neemt om de Bijbel te lezen en na te denken over de inhoud ervan.

Anna Elisabeth Buma koos er heel bewust voor om haar hele leven ongetrouwd te blijven. Hoewel uit werk van haar blijkt dat ze het als een christelijke plicht ziet te trouwen en kinderen op te voeden tot goede leden van de maatschappij, lijkt de verlichte geleerde dame het hier te winnen van de vrome gelovige. Een enigszins onwaarschijnlijke, maar mogelijke, verklaring voor haar keuze ongetrouwd te blijven is te vinden in een roman van haar hand. Omdat voorin deze roman te lezen is dat 'de zeventienjarige landjuffrouw' dit verhaal heeft geschreven naar aanleiding van iets dat haar zelf is overkomen, lijkt het voor de hand te liggen dat hier een interessante bron voor de gebeurtenissen in het leven van Anna Elisabeth te vinden is. Toch moet dit niet zonder meer worden aangenomen. In de achttiende eeuw was het gebruikelijk om middels een zogenaamde 'waarheidsclaim' het literair aanzien van de roman, een tamelijk nieuw genre, te verhogen. De hoofdpersoon, eveneens een zeventienjarige jongedame, in het verhaal maakt veel verdrietige en treurige gebeurtenissen mee. De meest ingrijpende is zonder twijfel een verkrachting, een gebeurtenis waarin de reden voor het ongetrouwde leven van Anna Elisabeth verstopt zou kunnen zitten. Het is echter aannemelijker dat de ware redenen in het essay 'De zwaarigheden in 't huiwelijk' gegeven worden. In deze tekst, die ze naar aanleiding van een huwelijksaanzoek schrijft, probeert ze duidelijk te maken dat het huwelijk voor iemand met haar karakter en 'genie' simpelweg niet is weggelegd. Zelf zou zij zich in haar studie en onderzoek geremd voelen,

terwijl de man in kwestie zich door haar zeer waarschijnlijk zou laten intimideren. Hier zou dus zelfs de stelling kunnen worden ingenomen dat schrift en studie voor Anna Elisabeth de reden vormde om niet te trouwen. Tegelijkertijd voelde ze de behoefte om anderen duidelijk te maken dat dit eigenlijk niet de bedoeling was en dat een gehuwd leven, vooral voor vrouwen, als de standaard gezien moest blijven worden.

Op politiek vlak, tot slot, was schrift en studie voor Anna Elisabeth een belangrijke manier om zich te uiten. Ten tijde van de politieke onrust in de Nederlandse Republiek voelt zij de noodzaak de gebeurtenissen vast te leggen in een kroniek. De kans dat ze dit enkel deed om zelf de gebeurtenissen op een rij te krijgen, is vrij klein. Aannemelijker is het dat zij de mensen om haar heen, maar ook latere generaties, duidelijk wilde maken wat er zich tijdens deze jaren heeft afgespeeld. Dat zij zelf een duidelijke mening had over de gebeurtenissen om haar heen wordt vooral op het einde van de kroniek duidelijk. De Bataafse Unitarissen die de touwtjes in handen krijgen in de Republiek, ziet zij als een dramatisch einde van het vaderland. Niet alleen de Franse inval in de Republiek stoort haar. In een essay, geschreven tussen 1802-1807, schrijft zij over de gebeurtenissen van de afgelopen jaren in haar land en gewest. Al snel wijdt ze uit en wordt het duidelijk dat de gewelddadige manier van verzet volgens haar niet de juiste is. Dit moet haar tijdens het schrijven van de kroniek ook al hebben dwarsgezet.

Het beeld dat uit al deze documenten van Anna Elisabeth Buma naar voren komt, is die van een geleerde, wereldwijze en uitgesproken dame. Schrift en studie vormen een rode draad door haar gehele leven en vormen een manier voor haar om zich te uiten. Meer dan eens maakt ze duidelijk dat ze zich niet inhoudt, omdat ze weet dat de tekst alleen bij mensen terecht zal komen die zij vertrouwt. Dit geeft aan dat zij het gevoel had zich in schrift uit te kunnen drukken op een manier die zij in het dagelijks leven als ongepast ervaarde. Juist om die reden vormt de enorme hoeveelheid bewaard gebleven materiaal van deze vrouw een waardevolle bron.

Met dit onderzoek is een poging gedaan een begin te maken aan het enorme onontdekte veld van handgeschreven teksten door vrouwen uit de vroegmoderne tijd. Mijns inziens is er duidelijk gemaakt dat de informatie die hierin verborgen zit, een aanvulling op de bekende historiografie kan en zal zijn. Zoals Anna Elisabeth Buma zijn er ongetwijfeld meer 'geleerde juffers' in de vergetelheid geraakt, en het is hoog tijd deze dames het podium te bieden dat zij verdienen.

Literatuur

Archivalia

Historisch Centrum Leeuwarden

Archief Beucker Andreae, toegangsnummer 1759

- Inventarisnummer 374, Anna Elisabeth Buma, Chronykie.
- Inventarisnummer 375, Anna Elisabeth Buma, Standvastigen en Edelmoedige Gelieven.
- Inventarisnummer 377, Anna Elisabeth Buma, De verschillen der Godsdienst.
- Inventarisnummer 377, Anna Elisabeth Buma, Waardste Dogters.
- Inventarisnummer 377, Anna Elisabeth Buma, Het akelig tafereel der heerschende verdeeldheden en voelingen.
- Inventarisnummer 379, Anna Elisabeth Buma, Gedagten Aangaande de plegtigheid van 'S Heeren Aavondmaal.
- Inventarisnummer 379, Anna Elisabeth Buma, De kwaalijk begreepene predistinatie (24 juni 1774).
- Inventarisnummer 379, Anna Elisabeth Buma, De zwaarigheden in 't huiwelijk.

Primaire literatuur

Beucker, J.H. Andreae, 'Anna Elisabeth Buma', *De Nieuwe Friesche Volksalmanak* (1862) 33-58.

Secundaire literatuur

Bennet, Judith M. en Amy M. Froide, 'A Singular Past', in: Idem, *Singlewomen in the European Past 1250-1800* (Pennsylvania 1999) 1-37.

Blaak, Jeroen, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004).

Buisman, Jan Wim ed., *Verlichting in Nederland, 1650-1850. Vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013).

Burg, Martijn van der, 'Transforming the Dutch Republic into the Kingdom of Holland: the Netherlands between Republicanism and Monarchy (1795-1815)', *European Review of History* 17:2 (2010) 151-170.

Dijk, Suzan van, 'Nederlandse Vertaalsters 1700-1900', *Filter. Tijdschrift over vertalen*, 13:3 (2006) 10-11.

- Eijnatten, Joris van, en Fred van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum 2006).
- Frieswijk, Johan, e.a. ed., *Geschiedenis van Friesland 1750-1995* (Amsterdam 1998).
- Gemert, Lia van de, ' 'Onwederstanelyken drang': het vrouwelijk schrijverschap in achttiende-eeuws Nederland', *De Achttiende Eeuw* 27 (1995) 256-279.
- Gemert, Lia van de, ' 'Maak vaerzen, lees en schrijf': dichtende vrouwen uit de 17e en 18e eeuw', *Vooys* 12:2 (1994) 66-74.
- Hall, David, *Ways of writing. The Practice and Politics of Tekst-Making in Seventeenth-Century New England* (Philadelphia 2008).
- Heijden, Manon van der, ' "Marriage Formation": Law and Custom in the Low Countries 1500-1700', in: Silvana Seideel Menchine ed., *Marriage in Europe 1400-1800* (Toronto 2016) 155-175.
- Israel, Jonathan I., *De Republiek. 1477-1806* (Franeker 1996).
- Johannes, Gert-Jan en Inger Leemans, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek* (Amsterdam 2017).
- Ketelaars, Michiel, *Compagniesdochters. Vrouwen en de VOC (1602-1795)* (Amsterdam 2014).
- Knappert, L., *Het zedelijk leven onzer vaderen in de achttiende eeuw* (Haarlem 1910).
- Kolakowski, L., *Chrétien sans église* (Parijs 1969).
- Kowaleski, Maryanne, 'Singlewomen in Medieval and Early Modern Europe. The Demographic perspective', in: Judith M. Bennet en Amy M. Froide, *Singlewomen in the European Past 1250-1800* (Pennsylvania 1999) 38-81.
- Os, Michiel van en Menno Potjer, *Een kennismaking met de geschiedenis van de nieuwe tijd* (Bussum 2007).
- Pollmann, Judith, 'Archiving the Present and Chronicling for the Future in Early Modern Europe', *Past & Present*, 230:11 (2016) 231-52.
- Ruberg, Willemijn, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850* (Nijmegen 2005).

Schenkenveld-van der Dussen R. ed., *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd. 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (Amsterdam 1997).

Schmidt, Ariadne en Manon van der Heijden, 'Women Alone in Early Modern Dutch Towns: Opportunities and Strategies to Survive', in: *Journal of Urban History* 42:1 (2015) 21-38.

Wielenga, Friso, *Geschiedenis van Nederland. Van de Opstand tot heden* (Amsterdam 2012).

Wilschut, Arie, *Kleine geschiedenis van Nederland. De tijd van pruiken en revoluties (1700-1800)* (Zwolle 2009).

Zilverberg, S.B.J., 'De plaats van het collegiantisme in de zeventiende-eeuwse kerkgeschiedenis', *De zeventiende eeuw* jaargang 5 (1989) 113-119.